

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.Н. КАРАЗІНА

На правах рукопису

Алієва Ельвіра Ісретівна

УДК 330.144.2

**ГЛОБАЛЬНИЙ СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ЯК ФАКТОР АНТИКРИЗОВОЇ
ДИНАМІКИ ГОСПОДАРСЬКИХ СИСТЕМ**

Спеціальність 08.00.01 - економічна теорія та історія економічної думки

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Науковий керівник
д.е.н., проф. Коломієць Г.М.

Харків – 2017

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Теоретичні основи дослідження глобального соціального капіталу.....	10
1.1. Методологічні підходи до аналізу глобального соціального капіталу...10	10
1.2. Соціальний капітал: зміст і етапи розвитку.....27	27
Висновки до першого розділу.....49	49
РОЗДІЛ 2. Метаморфози соціального капіталу в сучасній кризовій динаміці.....	51
2.1. Стан соціального капіталу як чинник кризи господарської системи.....51	51
2.2. Деструктивні та конструктивні типи соціального капіталу.....74	74
Висновки до другого розділу.....95	95
РОЗДІЛ 3. Глобальний соціальний капітал як чинник сталого господарського розвитку.....	98
3.1. Типологія спряження глобального і національного соціального капіталу.....98	98
3.2. Сценарії управління відтворенням соціального капіталу як фактором сталого розвитку господарської системи.....130	130
Висновки до третього розділу.....151	151
ВИСНОВКИ.....	154
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	158
ДОДАТКИ.....	179

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Кризи ХХІ століття, як кризи глобалізованої господарської системи, відзначились нарощуванням негативних проявів в трьох вимірах і знаходяться в центрі уваги експертної і наукової спільноти. Активно розвиваються дослідження, спрямовані на вивчення факторів, що створюють умови і можливості забезпечення економічного зростання і одночасно підвищують його якість. Глобалізація, породжуючи новітні господарські явища і процеси, разом з тим неоднозначно впливає на національні економіки. Розширюється усвідомлення того, що вихід на траєкторію сталого розвитку потребує не тільки регулювання кількісних параметрів функціонування економіки, а пов'язаний зі зміною чинних інститутів, вибір і розбудова яких може створити синергетичний ефект для господарських систем усіх рівнів. В останні роки, виокремлюючи чинники, що впливають на сталий розвиток господарської системи, економісти почали приділяти увагу соціальному капіталу.

Соціальний капітал активно вивчається представниками різних наук, зокрема економіки, соціології, філософії, політології тощо.

Категорія соціального капіталу вперше була застосована Л. Дж. Ханіфаном на початку минулого сторіччя. Основи теорії соціального капіталу були сформульовані в роботах П. Бурдьє, М.Вебера, Дж. Коулмана та Р. Патнема, які вплинули на сучасні підходи до його дослідження. Подальший розвиток теорії соціального капіталу пов'язаний з іменами Р. Інглхарта, А. Портеса, Ф. Фукуями, дослідження яких тяжіли до економічної соціології. В сучасних умовах соціальний капітал розглядається засобами інституційної економіки. Проблемами дослідження інститутів, як чинників розвитку економіки займалися такі вчені, як Д. Асемоглу, О. Аузан, Д. Норт, Е. Райнерт, Дж. Робінсон, Е.Фелпс, С. Хедлунд.

Основні аспекти глобалізації господарських відносин досліджувалися в роботах Ф. Альтбаха, А. Гриценка, П. Драгоса, П. Єщенка, О. Жовтанецької,

О.Миколенко, М. Пашути, О. Пічкура, В. Соболева, Дж. Сороса, А. Філіпенка, Л. Федулової, О. Яременка та ін.

Розгляд криз як наслідку недосконалості розвитку інститутів в умовах невизначеності представлено в роботах Б.Ейхенгрин, М.Вулфа, Г. Коломієць, Х.Мінські, Д. Норта, Дж. Стигліца.

Усе це свідчить про те, що глобальні економічні зміни, кризові явища господарської системи, різні аспекти соціального капіталу, привертають значну увагу вчених. Що ж стосується глобального соціального капіталу, який динамічно розвивається і починає суттєво впливати на національні господарські системи через складний механізм взаємозв'язків, то його аналіз ще не знайшов необхідного теоретичного усвідомлення і висвітлення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане в межах планової науково-дослідної теми кафедри економічної теорії та економічних методів управління Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Актуальні траєкторії інформаційної економіки: імператив стійкої динаміки глобального господарства» (номер державної реєстрації 0114U000125), де особисто автором досліджувався розвиток глобального соціального капіталу як фактор трансформації сучасного світового господарства і формування траєкторії сталого розвитку національної економіки.

Мета і задачі дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає в тому, щоб на основі аналізу змісту соціального капіталу, ідентифікації господарських криз як його похідних здійснити теоретико-методологічне обґрунтування ролі глобального соціального капіталу як умови переходу національної економіки на траєкторію сталого розвитку.

Досягнення визначеної мети обумовило необхідність розв'язання таких наукових завдань:

1) на основі принципів складності і теорії інституційних дій, синтезу еволюційної, інституційної і функціональної парадигм сформувати методологічні підходи до дослідження глобального соціального капіталу;

- 2) розкрити зміст соціального капіталу і етапи його розвитку;
- 3) класифікувати кризи господарської системи і перешкоди на шляху її сталого розвитку як похідні від структури соціального капіталу;
- 4) розглянути сучасні деструктивні форми соціального капіталу як прояв стійкого відтворення його дисфункцій;
- 5) охарактеризувати етапи спряження глобального і національного соціального капіталу;
- 6) визначити моделі соціального капіталу як антикризової умови і засобу переміщення національного господарства на траєкторію сталого розвитку.

Об'єктом дослідження є соціальний капітал в динаміці сталого розвитку господарських систем.

Предмет дослідження – глобальний соціальний капітал як чинник подолання/відтворення кризових станів національних господарських систем.

Методи дослідження. Мета і завдання дисертації зумовили застосування загальнонаукових та спеціальних методів дослідження. Методи теоретичного узагальнення і порівняння застосовувалися для визначення змісту поняття «соціальний капітал» та його співвідношення з комплементарними дефініціями. За допомогою методу системного аналізу було розкрито структуру соціального капіталу різних рівнів. Використання функціонального аналізу дало можливість дослідити глобальний соціальний капітал як комплекс функцій, які він виконує. Логіко-історичний метод став інструментом виділення етапів еволюції соціального капіталу і етапів розвитку спряження глобального і національного соціального капіталу, визначення їх особливостей. Принцип всезагального зв'язку дозволив спрямувати дослідження на виявлення якісно різних відносин національного і глобального соціального капіталів, що представлені в ефектах полісистемного і мультиплікативного зв'язку. Застосування принципу перетворення можливого в дійсне визначило розкриття механізму переміщення національного господарства на траєкторії сталого розвитку через обґрунтування поля конкретно можливих моделей інституційних перетворень соціального капіталу, виділення в ньому формально і реально можливих моделей.

Інформаційною базою дослідження є дані науково-дослідних установ, міжнародних організацій і державної служби статистики України. Теоретичною основою і методологічною базою дослідження є фундаментальні положення економічної теорії, інституційної економіки, сучасні методи вивчення соціально-економічних систем, господарських криз, напрямів їх подолання висвітлені в наукових розробках вітчизняних і зарубіжних учених.

Наукова новизна результатів дослідження, отриманих особисто здобувачем, полягає в наступному:

Вперше:

- обґрунтовано, що система відносин і правил взаємодії історично і просторово розвинутих неформальних інститутів та цілеспрямовано вибудовуваних формальних інститутів з приводу відтворення світового господарства як єдиного цілого обумовлює можливість досягнення сталого розвитку господарської системи на всіх її рівнях та утворює глобальний соціальний капітал;

- розкрито механізм взаємодії глобального і національного соціального капіталів через виділення ефектів полісистемного (як множини прямих і зворотних впливів і перетворень кожної з їх складових і різнорівневих цілісностей загалом) і мультиплікативного (як зростаючого взаємовпливу в процесі їх поетапного просування від співіснування, коеволюції до коадаптації) зв'язків.

Удосконалено:

- методологію дослідження соціального капіталу на основі застосування принципів складності та інституційно обумовлених дій із застосуванням синтезу інституційної, еволюційної і функціональної парадигм, що дозволило розкрити його зміст як відносин, які виникають в результаті взаємодії неформальних і відібраних формальних інститутів (інклюзивних чи екстрактивних), що обумовлюють потенціал розвитку господарської системи;

- класифікацію господарських криз на основі їх аналізу як похідних від структури соціального капіталу, яка розрізняється співвідношенням неформальних та формальних (інклюзивних і екстрактивних: рентоорієнтованих,

розвиткорієнтованих): відтермінована криза, перманентна криза-стагнація (у формах кризи низькоїмовірних перетворень та перманентної безнадійної кризи), криза невикористаних можливостей (у формах кризи як результату втрачаємих шансів розвитку та кризи як результату відтворення перешкод для розвитку) та криза як творче руйнування.

Дістали подальшого розвитку:

- уявлення щодо процесу розвитку соціального капіталу на основі виокремлення етапів його перетворень і зміни форм за критерієм впливу на усталеність руху господарської системи: етап, на якому соціальний капітал не проявляється, як безпосередній фактор впливу на господарський розвиток, і має латентну форму; етап, який характеризується його переходом у явну форму і зростаючим впливом на економічний розвиток; сучасний етап, який відрізняється перетворенням соціального капіталу в значущий чинник сталого розвитку господарської системи і виступає в формі ключового;

- трактування функцій соціального капіталу, а саме: інтегруючої, яка змістовно обумовлена сполученням формальних екстрактивних чи інклюзивних інститутів і неформальних інститутів; стабілізаційної, яка проявляється в забезпеченні узгодженості між вибраними формальними та успадкованими формальними і неформальними інститутами; трансформаційної, яка полягає в адаптації ендогенних інститутів господарської системи до екзогенних, спрямованих на реалізацію національних інтересів довгострокового розвитку та на цій основі висвітлення його дисфункцій: дезінтеграції, дестабілізації, специфічної інституційної трансформації, які породжують деструктивні форми соціального капіталу, інституційні пастки;

- розуміння антикризової динаміки господарської системи за рахунок аналізу її потенціалу подолання криз і ймовірності виходу на траєкторію сталого розвитку на основі розрізнення абстрактно і конкретно можливих моделей соціального капіталу за взаємовпливом видів криз, необхідними інституційними перетвореннями і реакцією на них інституційного середовища та виокремлення реально можливої моделі соціального капіталу.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони поглиблюють наукові уявлення щодо необхідних інституційних перетворень, спрямованих на подолання криз та забезпечення сталого розвитку господарських систем через поліпшення якості соціального капіталу, на основі врахування взаємодії формальних і неформальних інститутів.

Викладені в роботі теоретико-методологічні підходи щодо змісту соціального капіталу, взаємозв'язку національного і глобального соціального капіталу, етапів розвитку глобального соціального капіталу впроваджено в навчальний процес кафедри економічної теорії та економічних методів управління Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна у викладанні дисциплін «Економічна теорія», «Глобальна економіка», «Інституційна економіка» (довідка № 0202-46 від 23.02.2017 р.).

На основі концептуальних підходів, обґрунтованих в роботі, були підготовлені пропозиції щодо врахування узгодженості неформальних і обраних формальних інститутів як важливої складової результативності реформ господарської системи і як чинника, що визначає терміни здійснення перетворень.

Розроблена автором класифікація механізмів взаємозв'язку національного і глобального соціального капіталів має практичне значення для вибудовування стратегії подолання інституційних розривів інтеграційної спрямованості національної економіки.

Науково-практичні положення дисертаційної роботи, що мають прикладний характер, взяті до уваги і будуть використані в подальшій роботі Всеукраїнської молодіжної громадської організації «Союз обдарованої молоді» (довідка № 2302-01 від 23.02.2017 р.).

Особистий внесок дисертанта у статтях [64, 66] написаних у співавторстві з науковим керівником та зазначених у переліку опублікованих праць за темою дисертації, відображено у цьому переліку.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертації доповідалися на 4 міжнародних науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Академічні та наукові виклики різноманітних

галузей знань у 21 столітті» (Харків, 2013), Міжнародній науково-практичній Інтернет-конференції «Економіка і управління: теорія та практика» (Дніпропетровськ, 2013), Міжнародній науково-практичній конференції «Модернізація економіки: проблеми, шляхи розвитку та перспективи» (Дніпропетровськ, 2013), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції в економіці та управлінні: новий погляд» (Запоріжжя, 2014).

Публікації. Основні результати проведеного дослідження опубліковані у 10 наукових працях обсягом 3,75 д.а., у тому числі у 5 статтях у фахових наукових виданнях України обсягом 2,55 д.а., з них 2 статті у виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛОБАЛЬНОГО СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

1.1. Методологічні підходи до аналізу глобального соціального капіталу

Існує безліч підходів до дослідження соціального капіталу. Разом з тим жоден з них поки що не став загально визнаним та широко вживаним. Це пов'язано з багатомірністю цього феномену, особливостями підходів і характером його дослідження представниками різних соціальних наук.

Соціальний капітал являє собою складне, багатофакторне явище, яке задає фрейми прогнозів щодо динаміки ефективного стійкого розвитку суспільства загалом і окремих національних систем.

Особливого значення набуває методологія дослідження соціального капіталу, яка дозволяє логічно обґрунтувати природу соціального капіталу, структуру і перформативність його в господарських практиках. Традиційний підхід до визначення змісту того чи іншого господарського явища відбувається шляхом віднесення його до родового поняття і виокремлення видової специфіки.

У дослідженнях соціального капіталу можна виділити чотири підходи до його вивчення: аналіз соціального капіталу з точки зору спільноти, мережевий, інституційний і синергетичний підхід [204, с. 229].

В рамках підходу, що аналізує його як спільноту, соціальний капітал пов'язується з клубами та асоціаціями, при цьому досліджуються можливості таких спільнот щодо генерування соціального капіталу і на цій основі виокремлюються його позитивні і негативні властивості.

Для даного підходу характерними є такі положення [62, с. 229]:

1) соціальний капітал є проявом інтересів спільноти та несе вигоди у якості громадського блага;

2) соціальний капітал, виражений у формі довіри – здатності суб'єктів взаємодіяти в добровільній кооперації, є продуктом діяльності і придбанням соціальних об'єднань;

3) основна функція соціального капіталу полягає в скороченні витрат за рахунок економії на трансакційних витратах.

Мережевий підхід розглядає соціальний капітал як функцію мережі - «автономної системи зв'язків, яка забезпечує високу щільність контактів між учасниками». Він має такі особливості [4,с. 141]:

1) досліджує індивідуальний рівень функціонування і відтворення соціального капіталу, а не рівень соціальних спільнот і суспільства;

2) розглядає якість соціальних мереж і структур, зв'язків, що дозволяє учасникам цих структур досягати тих чи інших цілей;

3) здійснює «розмежування повноважень зв'язків учасників з іншими мережами, і їх зв'язків всередині соціальної мережі»;

4) аналізує рівень замкнутості соціальних зв'язків, забезпечення збереження існуючих ресурсів і неможливість створення нових, при цьому джерелами відтворення нових ресурсів є зв'язки, що об'єднують представників різних соціальних мереж;

5) орієнтується на моделі раціональної поведінки соціальних суб'єктів, свідомо інвестує в створення соціальних зв'язків.

Т. Скокпол, С. Нек, П. Коліе, В. Істел, використовуючи інституційний підхід до дослідження соціального капіталу, розглядають вплив формальних інститутів на накопичення соціального капіталу в рамках груп [204, с.234].

Синергетичний підхід інтегрує мережевий і інституціональний підходи. На думку А.Т Конькова, його сутність полягає в тому, що: «... Діяльність держави, стимулює громадянську активність, мислиться фактором формування соціального капіталу, що і забезпечує синергетичний ефект у формі ефективно діючої держави. Однак цей ефект проявляється лише при певній формі соціальної інтеграції, що поєднує горизонтальні і вертикальні, сильні і слабкі зв'язки між суб'єктами різних кластерів соціальних мереж. Соціальний капітал локальних

груп, якщо він не підкріплюється соціальними зв'язками між локальними спільнотами і державними інститутами, веде до переваги групової замкнутості, знижує суспільну довіру на груповому рівні» [67, с. 17-21].

Існуючі підходи до дослідження соціального капіталу мають ряд слабких сторін. По-перше, в більшості досліджень відсутнє співставлення і співвіднесення соціального капіталу з капіталом взагалі як особливою системою відносин. По-друге, за винятком робіт П. Бурдьє і Дж. Коулмана науковцями не розглядається питання про те, як суб'єкти генерують і нагромаджують соціальний капітал.

Вирішення зазначених проблем неможливе без усвідомлення тих процесів, які відбуваються в методологічних засадах економічної науки і також впливають на економічне дослідження цього явища.

Увагу окремих авторів привертає питання, чому соціальний капітал є саме «капіталом». В способах тлумачення терміну «соціальний капітал» вони систематизують і виділяють певні особливості підходів його визначення.

Перший підхід акцентує увагу на довірі і пов'язаних з ним феноменах знайомства, визнання, толерантності.

Другий підхід орієнтований на дослідження соціальних зв'язків, контактів різного роду (сім'я, релігійні групи, мережі випускників, спільноти за національною ознакою, знайомства тощо) з виділенням неформальних (блат) і чисто особистісних (товариство, дружба і т.п.).

Третій підхід зосереджує увагу на соціальних структурах. Аналіз таких структур, виконаний рядом авторів, показує, що найчастіше згадуються різного роду елітні структури (аж до закритих бізнес-клубів і різного роду «самітів» типу Давоського), але є і роботи, в яких мова йде про соціальні мережі і / або добровільні організації, структури громадянського суспільства [30, с.150].

Як правило, погляди західних авторів стосовно соціального капіталу поділяють на дві групи. Перша група тлумачить «соціальний капітал» у вузькому значенні слова, тобто як ті соціальні параметри (як правило, це, перш за все, довіра і знайомства в тій чи іншій мережі), які можуть бути використані для отримання додаткової комерційної (і іншої) вигоди. Друга група розуміє його як

феномен, що описує особливе коло відносин, в яких «соціальний капітал» виступає як суспільне благо [30, с 151].

Ключовим у визначенні соціального капіталу є капітал як такий. Але, деякі автори ставлять під сумнів саму суть феномену «соціальний капітал», оскільки доцільність називати сукупність цих відносин саме капіталом викликає заперечення. Соціальний капітал вони ототожнюють поняттю соціальних відносин, тому у авторів виникають питання, чому саме «капітал», а не «соціал» - неринковий та некомерційний соціальний зв'язок індивідів [30, с.152-153].

Слід зазначити, що капітал - це відносини з приводу привласнення чинників та результатів виробництва. На певному етапі історичного розвитку відносини взаємодії комунікації стають фактором створення додаткової цінності.

Засновники сучасної економічної теорії надавали людині, її знанням, навичкам і здібностям важливе значення в процесі виробництва. Вони обґрунтували, що витрати, пов'язані з вкладеннями в працівника (навчання, виховання тощо), сприяють підвищенню продуктивності його праці і повертаються доходами. Наукові погляди щодо підвищення продуктивності праці шляхом інвестування в розвиток здібностей людини, в тому числі комунікативних здібностей, є базою сучасної теорії людського капіталу і передумовою концепції соціального капіталу.

Класики економічної теорії звертали увагу на те, що не речова складова капіталу, а особистісна, його соціальні зв'язки і відносини є рушійною силою економічного зростання, а витрати на людину, а точніше - на розвиток його здібностей до праці, є продуктивними.

Поняття «капітал» в науковому середовищі отримало свій подальший розвиток в другій половині XIX століття в працях Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, які створили цілісну теорію капіталу індустріального суспільства [79].

Класики політекономії справедливо відзначали, що «володіння грошима, машинами та іншими засобами виробництва не робить людину капіталістом, якщо відсутня інша людина. Капітал не річ, а суспільні відносини між людьми, опосередковані речами» [79, с. 775].

Одним з перших учених, хто обґрунтував існування різних сучасних форм капіталу, є П'єр Бурдьє [31].

Різноманітність сучасних форм капіталу є похідною від промислового капіталу і його сучасної форми - фінансового капіталу. Слід говорити не про форми капіталу, а про форми промислового капіталу як історичного попередника цих форм, як суспільних відносин, що складаються в процесі господарювання. Такий підхід до аналізу ролі капіталу в суспільстві є важливою передумовою пояснення сутності капіталу як родового поняття і базового інституту, що «утворює глибинні основи соціальних взаємодій з приводу спільного проживання людей в рамках єдиного соціуму ...» [89, с. 694].

Категорія «соціальний капітал» була введена в кінці 60-х років 20-го століття в роботах Ліда Д. Ханіфана [172, с. 133]. Для розкриття його сутності автор використовував такі категорії, як «товариство», «симпатія», а також досліджував соціальну взаємодію людей в рамках спільноти і родини.

Подальші дослідження соціального капіталу були продовжені в роботах канадських дослідників, які вивчали відносини просторової агломерації, зокрема Дж. Р. Сила, О. Р. Сіма і Е. В. Лузлі [193], дослідником обміну Дж. С. Хомансом [174], соціологом Дж.Джейкобсом і економістом Г. Лоурі [177, с.139; 182]. На думку Г. Лоурі, соціальний капітал - це природно виникаючі соціальні відносини між людьми, які розвивають або допомагають розвитку певного набору навичок або характеристик, цінних на ринку [181].

Систематичний аналіз соціального капіталу був запропонований П. Бурдьє. Він визначав соціальний капітал як ресурси, засновані на родинних стосунках і відносинах в соціальних групах, організованих за принципом членства [31, с. 66]. Дослідник визначає соціальний капітал як сукупність актуальних чи потенційних ресурсів, пов'язаних з володінням міцними мережами зв'язків, більш-менш інституціоналізованими відносинами взаємного знайомства і визнання [155, с. 8]. Таке визначення соціального капіталу підкреслює, що соціальні мережі не виникають самі по собі, а конструюються через залучення спеціальних стратегій, орієнтованих на інституціоналізацію групових відносин. Інституціоналізація

соціальних зв'язків дозволяє використовувати їх як надійне джерело отримання різних вигод, перш за все економічних.

Однак найпоширенішим на сьогодні є тлумачення поняття "соціальний капітал", запропоноване Дж. Коулменом, відповідно до якого соціальний капітал – це потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, цілеспрямовано сформований в міжособистісних стосунках: зобов'язання й очікування, інформаційні канали і соціальні норми [157, с. 304]. Дослідники підкреслюють, що соціальний капітал проявляється в таких елементах громадської організації, як соціальні мережі, соціальні норми і довіра, що створюють умови для координації та співпраці заради взаємної вигоди [158].

Соціальний капітал – полісистемний феномен господарського життя, наукове осмислення якого постійно поглиблюється. Методологічна основа його вивчення має формуватися з урахуванням теорії складності економічних систем.

Теорія економічної складності стверджує, що економіка знаходиться в процесі постійного розвитку, основою якого є множини регулюючих механізмів і технологічних інновацій, інститутів, які зазнають постійних змін. Відповідно економіка знаходиться в стані рівноваги, а також в станах менш і більш наближених до рівноваги [104].

Господарська система представляє собою складний комплекс механізмів взаємодії, який складається між всіма господарськими суб'єктами на різних рівнях. Таким чином економіка є масивно-паралельною системою, утвореною одночасною діяльністю всіх акторів. В результаті такої одночасно здійснюваної поведінки формуються види діяльності,ринки, агреговані патерни, інститути [11, с. 17].

В свою чергу, інститути впливають на індивідуальну поведінку акторів, а індивідуальна поведінка змінює агреговані патерни, що являють собою рекурсивний цикл. Саме цей рекурсивний цикл обумовлює існування складності (complexity). Складність - це теоретичний підхід, що дозволяє дослідити як складові системи, що взаємодіють, створюють загальні патерни, які в свою чергу, обумовлюють зміну або адаптацію її елементів або складових [11, с. 17].

З точки зору складності держава як сукупність окремих акторів змінюється і впливає на поведінку індивідуальних акторів, що кінець кінцем обумовлює необхідність перетворення державних інститутів. По суті теорія складності вивчає взаємовідносини між господарськими суб'єктами, які одночасно функціонують як складові різнорівневих систем, постійно адаптуючись до змін, які відбуваються в кожному циклі. А якість цих взаємовідносин визначає соціальний капітал. Теорія складності, передбачаючи фокусування на полісистемному характері соціального капіталу, який змінюється під впливом внутрішніх процесів і адаптації до перетворень систем вищого рівня, задає новий рівень усвідомлення соціального капіталу.

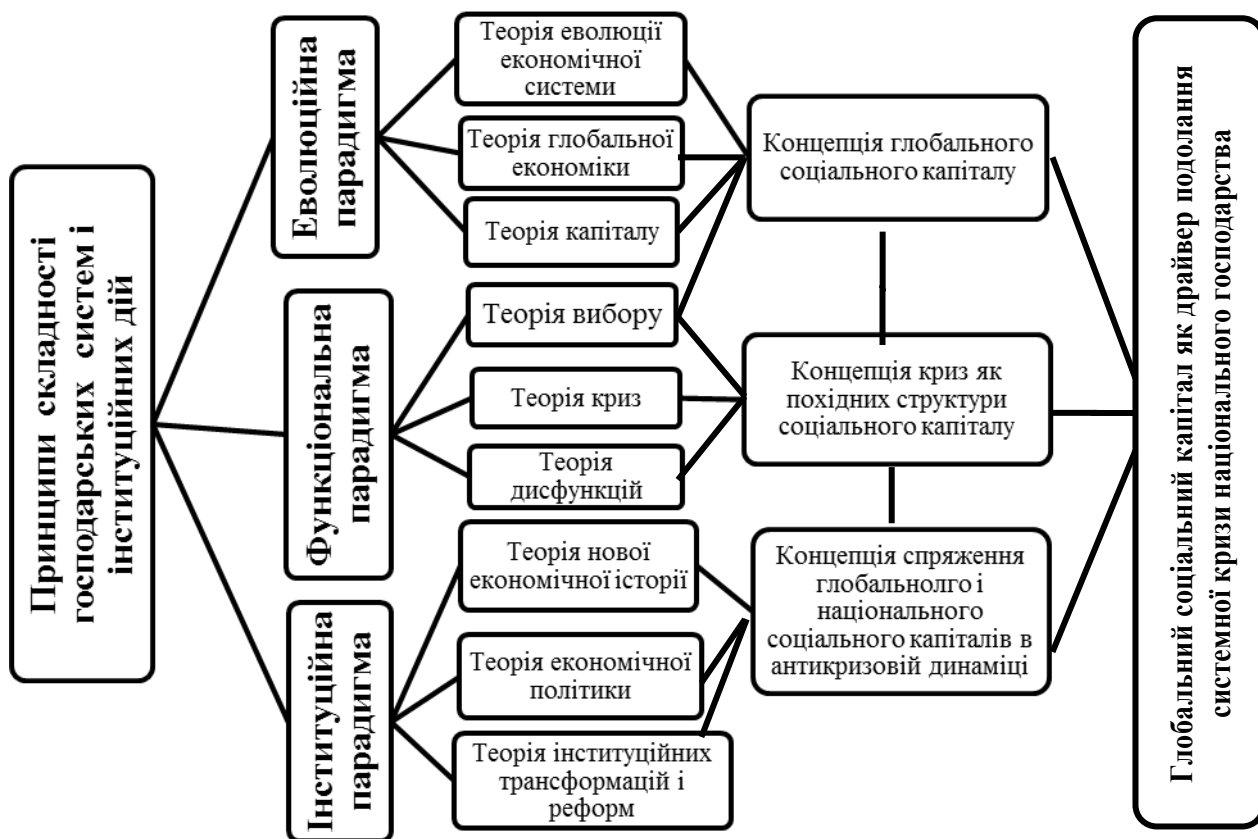

Рис 1.1 Методологія дослідження соціального капіталу (складено автором)

Інструментом вивчення соціального капіталу як такого повинен стати синтез еволюційної, інституційної та функціональної парадигм (див. рис. 1.1).

Методологія дослідження соціального капіталу на основі синтезу інституційної, еволюційної і функціональної парадигм дозволяє розкрити його зміст як результуючий вибір формальних інститутів, що обумовлює потенціал

розвитку господарської системи, заснований на синергії балансу формальних і неформальних інститутів у часі і просторі.

Еволюційний підхід, зокрема теорії розвитку економічних відносин, втілений в теорії капіталу, теорії криз та створює умови для аналізу генезису соціального капіталу, кризи як похідні його внутрішніх протиріч.

Інституційний підхід надає можливість розглянути соціальний капітал як систему правил, які історично виникли, але не тільки як суто економічне явище, а і як породження культурних факторів.

Функціональна парадигма, яка аналізує господарські процеси в категоріях вибору споживача, вибору підприємця, орієнтує на дослідження соціального капіталу як перетворення інститутів через процес їх вибору і відбору у відповідних об'єктивно заданих умовах.

Реалізуючись в рутини і економічні інститути, соціальний капітал нагромаджується і через них впливає на господарську координацію. Завдяки поглибленню суспільного розподілу праці в процесі виробництва підвищується роль соціальних зв'язків, які визначають якість соціального капіталу. Це призводить до підвищення ефективності ринкових обмінів та господарської координації. Таким чином, нагромадження ринкового соціального капіталу сприяє зниженню трансакційних витрат, підвищуючи продуктивність ринкової економічної системи [127, с. 15].

Нагромадження і передача соціального капіталу як генотипної форми соціальних зв'язків можливо при існуванні стійких форм, що виконують в економіці роль генів за аналогією з біологічними системами. В економіці роль генів виконують інститути [56, с. 117].

Протягом останнього часу у соціальних науках не згасає інтерес до того, яким чином суспільні інститути з'являються, перебувають у стані стабільності та піддаються змінам. Вчені мають різні точки зору щодо визначення інститутів. Так одні розглядають їх як свідомо сконструйовані правила чи закони, інші - як норми, тобто як колективно встановлені неформальні правила, які підтримуються санкціями зі сторони групи. Треті вбачають в них самі собою зрозумілі змісти

[193]. Але в сучасних умовах виникла необхідність подальшого вивчення та аналізу інституційної динаміки.

Такий підхід запропонував Н. Флігстін. На його погляд усі нові інституційні теорії вивчають те, як конструюються локальні соціальні порядки, які можуть бути названі «полями», «аренами» чи «іграми». Нові інституційні течії засновуються на теорії соціального конструктивізму. Вони розглядають створення інститутів як результат соціальної взаємодії між акторами, які взаємодіють на полях чи аренах. А встановлені для них правила взаємодії і розподілу ресурсів діють як джерело влади. У поєднанні ж з моделлю акторів виступають як фундамент, на якому відбувається конструювання і відтворення інститутів [133; 106, с.122-125].

Інститути – правила та сенси, що розділяються учасниками взаємодії, які передбачають, що люди знають про їхнє існування, або що вони можуть бути усвідомлені. Інститути визначають соціальні відносини, допомагають встановити хто і яку позицію в цих відносинах займає, а також спрямовують взаємодію, задаючи акторам когнітивні рамки або набори змістів, що дозволяють інтерпретувати поведінку інших.

Перетворення інститутів активізується, коли актори, потрапляючи в кризові ситуації, протидіють один одному. Спільноти знаходяться в пошуку нових стабільних взаємодій, оскільки правила, що існували, не відповідають їх нинішньому стану. Цей підхід важливий для аналізу соціального капіталу, але водночас він не конкретизує, як відбувається вибір нових правил взаємодії.

Цей вибір може здійснюватися спонтанно, цієї точку зору дотримувалися Д. Норт та Б.Артур. На їхню думку політичні або економічні інститути можуть з'являтися випадково або виникати в ортогональній площині по відношенню до площини досягнення ефективних результатів [106, с.145-148]. Але вибір може бути усвідомлений, або обмежений деякими рамками.

Д. Асемоглу та Дж. Робінсон в монографії «Чому країни терплять невдачі: джерела влади, процвітання і бідності» приділяють особливу увагу механізму інституційної динаміки на прикладі дослідження причин бідності і відсталості.

Вирішальне значення з їх точки зору має взаємодія політичних та економічних інститутів [14].

Д. Асемоглу та Дж. Робінсон приділяють більшу увагу на політичні інститути, оскільки з їх точки зору економічні інститути мають вирішальне значення в визначенні того, чи буде країна багатою або бідною, політика чи політичні інститути визначають які економічні інститути країна буде мати [14].

Поєднання досліджень Д. Асемоглу та Дж. Робінсона та теорії інституційної дії Н.Флігстіна дозволяє розглядати перетворення інститутів не тільки як самоплинний процес, але і як цілеспрямований результат діяльності господарюючих суб'єктів, як результат вибору. Взаємодіючи, актори намагаються створити позитивне уявлення про себе та роблять це шляхом виробництва сенсів для себе та інших. Концепція соціальної дії побудована на понятті соціальної навички, яка визначається як вміння спонукати інших акторів до співпраці.

Нові інституційні умови виникають тоді, коли спільноти знаходять додаткові можливості, або коли їм загрожує зникнення. Так актори, які володіють соціальними навичками, спрямовують свої дії на стабілізацію спільноти та її зв'язків з іншими групами.

Інституційна теорія дії дає можливість дослідити зв'язок між інституційними умовами, спільнотами, що їх формують, та державою. Суперечливий стан економічних та політичних інститутів, невідповідність формальних та неформальних інститутів—існуючих та новостворюваних—можуть призводити до криз. Ця залежність показує, що криза, яка почалася на одному з полів, може з великою вірогідністю перекинутися в інші інституційні поля. Через цю взаємозалежність простежується вплив соціального капіталу, який визначає характер та якість взаємозв'язків та може поставити ці взаємозв'язки на новий рівень.

Зміст соціального капіталу обумовлений якістю взаємовідносин, які виникають в результаті вибору формальних інститутів, їх взаємодії з неформальними, що обумовлює потенціал розвитку господарської системи.

Питання про значення інститутів, їх вплив на економічне зростання і ефективність економіки, стабільність зростання господарської системи неодноразово порушувалася в класичних роботах дослідників, які заклали основи нової інституційної економічної теорії.

Проблемі вибору інститутів приділяється увага і представниками нової компаративної економічної теорії. З їхньої точки зору будь-яке суспільство стикається з амбівалентною загрозою – безладом та диктатурою. До безладу призводять підпорядкування суспільних інститутів приватним інтересам (правлячої еліти). Диктатура ж полягає в експропріації інститутів державою. Якість соціального капіталу є індикатором балансу між крайніми позиціями амбівалентної загрози.

Нова компаративна економічна теорія акцентує увагу на фундаментальному виборі. Влада необхідна для того, щоб не допускати безлад, інститути необхідні для того щоб уникнути зловживань владою [87].

Рис 1.2 Інституційні можливості [87, с. 428].

Цей вибір співвідношення політичних економічних та політичних інститутів обумовлює перспективи господарського розвитку.

Д. Норт у монографії «Інститути, інституціональні зміни і функціонування економіки» наводить безліч історичних прикладів, які наочно демонструють різноманітний характер і масштаби такого впливу.

Один з найбільш яскравих прикладів такого роду – пояснення Д. Нортом різкої розбіжності в економічній могутності Англії і Іспанії, який стався в Новий час після тривалого стану приблизної рівності їх сил у XVI-XVII ст. На його думку причиною зростання економіки Англії і стагнації економіки Іспанії були не ресурси як такі (Іспанія отримала їх з американських колоній більше, ніж Англія), а характер взаємин королівської влади і економічно активного дворянства. В Англії можливості корони в сфері вилучення доходів та іншого майна були істотно обмежені парламентом, який представляв дворянство. Останнє, маючи в своєму розпорядженні таким чином надійний захист своєї власності від владних посягань, могло здійснювати довгострокові і вигідні капіталовкладення, результати яких і вилилися у вражаюче економічне зростання. В Іспанії ж влада корони була обмежена кортесами суто формально, так що експропріація майна у потенційно економічно активних суб'єктів була цілком можливою. Відповідно, значущі і довгострокові капіталовкладення робити було дуже ризиковано, і одержувані з колоній ресурси використовувалися для споживання, а не для накопичення [88, с. 145-146]. Довгостроковим наслідком прийнятих в цих країнах базових політико-економічних (конституційних) правил стало те, що Великобританія перетворилася на світову державу, а Іспанія трансформувалася у другорозрядну європейську країну.

На прикладі Іспанії добре видно, як інститути, які зовсім не були способами державного регулювання економіки, проявили себе як потужні фактори обмеження ділової активності і фактично пригнічували економічну ініціативу.

Цей приклад свідчить про те, що в процесі господарського розвитку завжди є вибір траєкторії дій здійснення інституційних перетворень. Цей вибір в

подальшому може сприяти розвитку суспільства в довгостроковій перспективі, створюючи конкурентні переваги, або ж гальмувати його.

З точки зору Г. Задорожного та А. Шмиголь соціальний капітал в сучасному суспільстві стає визначальною підставою актуальної структури саморуху цінностей, тобто постає як вища форма значимого для суспільства капіталу [57, с. 6].

Відповідно до визначення Світового банку «соціальний капітал» втілює в собі інститути, відносини і норми, які формують, якісно і кількісно, соціальні взаємодії в суспільстві [205, с. 37].

Зокрема завдяки соціальному капіталу підтримується добробут суспільства і забезпечується сталість розвитку господарської системи. Утворюється інституційна компліментарність держави і ринку (громадського суспільства, мереж), яка сприяє економічному розвитку в «горизонтальному напрямку». Також слід зазначити, що від запасів соціального капіталу залежить ефективність роботи формальних інститутів і якість державного управління, які мають визначальний вплив на економіку в «вертикальному напрямку».

Соціальний капітал – це система відносин, яка утворюється на основі взаємодії неформальних інститутів та вибраних кращих з можливих формальних інститутів. Вона впливає на довгострокові результати розвитку та функціонування господарської системи, ґрунтуючись на теорії раціонального вибору на ринку інститутів.

Але економічні кризи, яких регулярно зазнає господарство, розхитують звичні постулати. Вони щоразу підтверджують, що ринковий механізм неідеально розподіляє ресурси, а учасники економічних відносин приймають рішення не завжди раціонально і не завжди реалізують суспільний інтерес. Дж.Акерлоф і Р. Шиллер вважають, що робота А. Сміта не пояснює причину економічних коливань і вважають невірним його постулат про невтручання держави в економіку, оскільки теорія А. Сміта з їх точки зору не враховує того, що учасники економічних відносин можуть вести себе нераціонально [2, с. 25].

Сучасна теорія вибору дає можливість фокусуватися на об'єктивних та суб'єктивних проблемах селекції ефективних інститутів, оскільки він завжди зумовлений обмеженістю можливостей. Вибір на національному рівні втілюється в інституційних реформах і обумовлює подальший розвиток господарської системи.

Стратегія реформ з точки зору В.М. Полтеровича залежить на кожному кроці від поточних умов і досягнутих результатів інституційного устрою розвитку господарської системи. Тобто в точках, в яких відбувається розщеплення траєкторій інституційної трансформації, є можливість вибору варіанту розвитку на перспективу, який водночас обмежений залежністю від характеру попереднього розвитку, ефекту «колії» [101; 21, с. 63]. На відміну від інших концепцій інституційної динаміки, в рамках яких зміна інститутів постає як природний процес, пов'язаний зі зміною цін, технологій або ємності ринків, теорія реформ підкреслює роль "людського фактора": методів і механізмів прийняття рішень, повноту обліку початкових умов, включаючи особливості культури і соціальної організації. Від цього залежить ефективність суспільного вибору. Цілком ймовірно, що повільне економічне зростання в багатьох країнах є результатом невдалої стратегії реформ [100].

Як зазначає Г. Коломієць, залежно від взаємозв'язку формальних і неформальних інститутів відбуваються зміни стану невизначеності, що обумовлює подальшу логіку реформаторських дій і виражається у видах життєвого циклу реформ [65].

Несприйняття нових формальних інституційних змін проявляється у відторгненні інститутів або ж у їх деформалізації, перекручуванні їх функцій [65].

Якщо формальні інститути сприймаються в повній мірі, стратегічна невизначеність переводиться у статистичну. Життєвий цикл реформ має невпинно зростаючий вигляд (рис.1.3. а).

Стратегічна невизначеність зберігається, якщо створені формальні інститути лише частково сприймаються інституційним середовищем. Життєвий

цикл реформи стає зростаючим з уповільненням (після критичної точки) (рис.1.3. б).

Якщо ж нові формальні інститути зазнають відторгнення інституційним середовищем, життєвий цикл реформи набуває реверсного вигляду(рис.1.3. в) [65, с.197-199.].

На думку Г.Коломієць, гармонізація темпоральних перетворень може здійснюватися через механізм деформ і контрреформ.

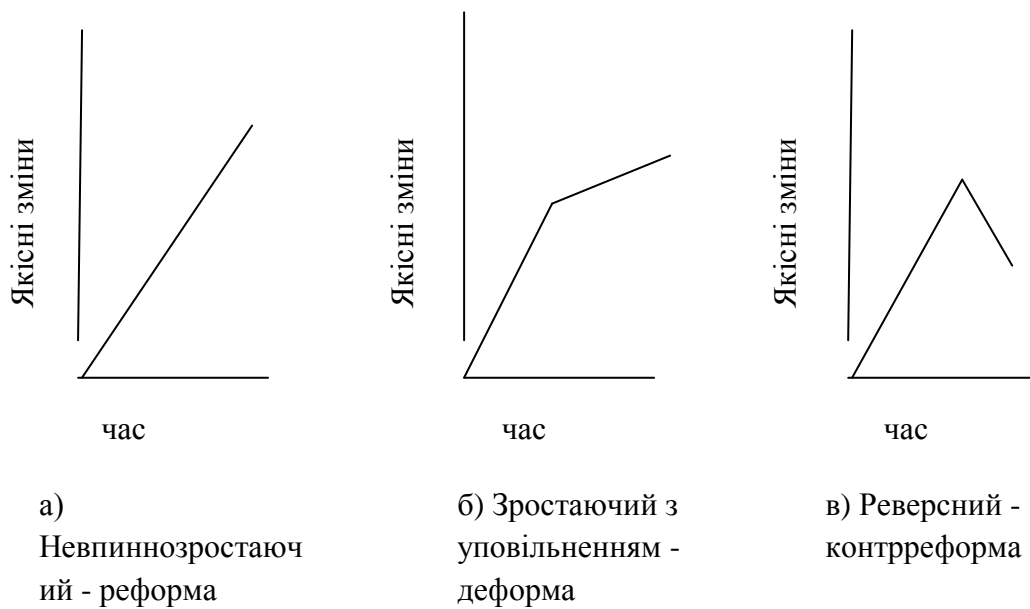

Рис. 1.3 Види життєвого циклу реформ [65, с.197-199].

Деформа – це деяке уповільнення, скорочення перетворень, спрощення інституційних перетворень, досягнення інституційних компромісів. Контрреформа – повний відхід назад у перетвореннях, зміна досягнутих перетворень, повернення до старих базисних інститутів [65, с.197-199].

Отже, траєкторія життєвого циклу реформи залежить від того, як інституційне середовище сприймає зміни, що виявляються в динаміці невизначеності.

Технологія здійснення реформ, їх місце в загальній динаміці системи залежить від того, на якому етапі розвитку суспільства здійснюються перетворення, тобто від типу невизначеності.

Перетворення та реформи інститутів можуть відбуватися різними шляхами. В основі більшості реформ, що проводяться країнами наздоганяючого розвитку, лежить ідея трансплантації (запозичення) інститутів з більш передового інституційного середовища. Також можливо конструювання власних нових інститутів або використання досвіду попередників.

Розвиток національного господарства відбувається через неминучі кризи, які від самого початку неможливо передбачити. Дослідження криз здійснюється в межах різних економічних парадигм:

- Еволюційна парадигма обґрунтувала об'єктивний характер і неминучість криз, що пов'язано з внутрішніми протиріччями між суспільним характером виробництва і приватною формою привласнення його результатів [79].

- Функціональна парадигма розглядає кризи як порушення макроекономічних пропорцій і ринкової рівноваги.

- Інституційна парадигма обґрунтовує зміст криз як результат порушення функціонування ринкових інститутів внаслідок недостатньої чи перевищеної ролі держави [124].

Теорія криз дозволяє зробити три висновки. По-перше, кризи є об'єктивною складовою процесу господарського розвитку. По-друге, криза – амбівалентний процес, який поєднує руйнування і створення. Криза може виступати як творче руйнування [143]. По-третє, позитивний потенціал кризи має різну силу впливу та може бути диференційований. Так при невдалих спробах інституційних перетворень і реформ, соціальний капітал порушується або зовсім знищується. При вдалому формуванні інститутів відбувається розширене відтворення соціального капіталу, що веде до сталого розвитку національного господарства.

Антикризова динаміка не тотожна сталому розвитку, оскільки сталий розвиток – це не тільки подолання криз, а і соціально-економічний розвиток в цілому, метою якого є самореалізація творчого потенціалу людини [203, 201].

Не кожен вид криз, подолання яких є безпосередньою умовою сталого розвитку, а тільки ті, які сприяють формуванню формальних і неформальних інститутів у контексті реалізації творчого потенціалу людини [17; 59].

На думку П.С.Єщенко реформувати модель світової економіки, що відтворює глобальну фінансово-економічну кризу, можливо лише шляхом “мобілізації державної влади і народних мас”. Це створить сприятливі умови для формування нової соціально-економічної моделі, об’єктом якої була б людина, що задоволена загальним рівнем потреб і станом навколишнього природного середовища, упевнена в подальших перспективах і наявності достатньої кількості вільного часу для самореалізації своїх духовно-культурних цінностей і здібностей. Така соціально-економічна модель стане можливою, якщо вона будуватиметься на засадах морального відродження суспільства. Метою економіки має стати людина, а не прибуток, гроші або якесь інше багатство. Як вказує вчений, треба усвідомити, що економіка, на відміну від Землі, Сонця та інших явищ природи, не існує без людини, є результатом її діяльності і має бути спрямованою на задоволення її ж потреб [54, с.13].

Таким чином, соціальний капітал вже кілька десятиліть вивчається представниками різних суспільних наук. Перформативність його в господарських практиках залежить від глибини пізнання полісистемної природи соціального капіталу, динамічних змін в процесі адаптивної рециклічності, усвідомлення його не тільки об’єктивно обумовленого характеру, але і як умови та результату цілеспрямованої діяльності.

Теоретичним підґрунтям такого дослідження може стати теорія складності, яка передбачає фокусування на полісистемному характері соціального капіталу, який змінюється під впливом внутрішніх процесів і адаптації до перетворень систем вищого рівня, до складу яких він входить. Синтез еволюційної, функціональної та інституційної парадигм дозволяє використати їх напрацювання для просування в створенні цілісної концепції соціального капіталу. Еволюційний підхід, а саме теорії розвитку економічних відносин, втілені в теорії капіталу, теорії криз, дозволяє розкрити генезис соціального капіталу, кризи як похідні його внутрішніх протиріч. Інституційний підхід надає можливість розглянути соціальний капітал як систему правил, які виникли історично, але не тільки як суто економічне явище, а і як породження соціокультурних факторів.

Функціональна парадигма, яка аналізує господарські процеси в категоріях вибору споживача, вибору підприємця, орієнтує на дослідження соціального капіталу як перетворення інститутів через процес їх вибору і відбору у відповідних об'єктивно заданих умовах. Соціальний капітал представляє собою відносини, що виникають в результаті взаємодії неформальних і відібраних екстрактивних чи інклюзивних формальних інститутів, що обумовлюють потенціал розвитку господарської системи [7].

1.2 Соціальний капітал: зміст і етапи розвитку

Соціальний капітал не є явищем, яке виникло нещодавно, цей феномен існував давно, але усвідомлювався поступово.

Початкові уявлення та вивчення соціального капіталу відбувалися в його статистичному представленні, але на даному етапі його потрібно досліджувати у дії відповідно до теорії складності.

Дослідники багато уваги приділяють структурі соціального капіталу.

Існують різні погляди на структуру соціального капіталу, які частково спираються на системний підхід. Як приклад можна навести точку зору І. Мачерінскене, Р. Мннкуте-Генріксон і Ж.С. Іманавічене. Ці автори відзначають, що деякі дослідники розглядають чотири елементи соціального капіталу: соціальні мережі, загальні норми, цінності і довіру, в той час як інші виділяють три елементи: соціальні мережі, загальні норми і переконання, а також два обов'язкових для формування соціального капіталу фактори – довіру і правила (на мезо- і макрорівнях). І. Мачерінскене, Р. Мннкуте-Генріксон, Ж.С. Іманавічене обґрунтовують трикомпонентну структуру соціального капіталу [183; 184; 81]. У неї включені загальні норми, переконання, досвід, які підтримують соціальні мережі і заохочують до співпраці.

Виділяти норми і переконання як самостійні компоненти, на думку авторів, недоцільно, оскільки не обґрунтовані загальними переконаннями норми не будуть визнані всіма членами соціальної мережі. Довіра є третім компонентом, без якого

неможливий соціальний капітал. Таким чином, структура соціального капіталу може бути проілюстрована моделлю (див. рис.1.4). У вершинах трикутника, що об'єднує компоненти, слід зобразити три рівні аналізу, оскільки формування і вплив соціального капіталу на кожному з них своєрідні [127, с. 20].

Соціальні відносини. Багато вчених згодні з тим, що соціальні відносини - один з елементів соціального капіталу, проте визначають їх по-різному. Соціальні відносини - це міжособистісне спілкування. Р. Патнем акцентує увагу на тому, що для формування соціального капіталу найбільш важливі соціальні горизонтальні відносини, в той же час вертикальні, засновані на ієрархічній структурі, перешкоджають цьому процесу [191]. Дослідники стверджують, що соціальні відносини слід аналізувати ширше, включаючи не тільки неформальні, але і формальні відносини. Структура соціальних відносин може бути відкритою або закритою.

Рис 1.4 Структура соціального капіталу [127, с. 20].

Формуванню соціальних відносин між організаціями сприяють дві надані нею можливості. По-перше, соціальний капітал дає можливість соціальній структурі діяти як сприятливому співпраці фактору, завдяки якому можна краще

керувати внутрішніми і зовнішніми відносинами. По-друге, соціальний капітал між непов'язаними організаціями допомагає отримати необхідну інформацію.

Норми. Власне виконання норм формує соціальний капітал. Більшість вчених розцінює норми як один з первинних елементів соціального капіталу. А. Портес і Р.Д. Патнем акцентують норму взаємної допомоги: взаємодія індивідів базується на вірі, що за всі зусилля або послуги буде відплачено тим же. Норма взаємної допомоги заохочує співпрацю і пов'язує громади. Вона перетворює індивідів з корисливих егоцентриків в повноцінних членів суспільства, яким не чужі інтереси загального добробуту [81, с. 32; 190].

Правила. Формальні інституції та правила суттєво впливають на соціальний капітал, прямо і побічно позначаючись на структурі соціальних мереж, нормах і переконаннях. Дж. Браун і П. Дамблтон стверджують, що формальні організації здебільшого встановлюють і змінюють неформальні мережі. Крім того, формальні інституції впливають на норми і переконання. На думку деяких вчених уряд має прямий вплив на соціальний капітал суспільства в залежності від того, чи забезпечує своєю поведінкою довіру громадян [156].

Переконання. У теорії соціального капіталу вчені порівняно мало уваги приділяють переконанням. Дж. Нахапет і С. Гошал стверджують, що переконання, які проявляються як спільне стратегічне бачення, значущі для формування соціального капіталу. Якщо в організації відсутні загальні цілі, співпраця втрачає свій сенс [186]. Подібної думки дотримується і А. Портес: загальний досвід і загальні переконання, які виникають завдяки йому, впливають на соціальний капітал, тому що створюють сильне почуття спільності і солідарності [190].

Довіра. Вчені по-різному розцінюють вплив довіри на соціальний капітал. Ф. Фукуяма прирівнює довіру до соціального капіталу [166], Р.Д. Патнем розцінює його як елемент соціального капіталу [191], Е.Л. Лессер стверджує, що довіра – це окреме поняття, яке може бути як джерелом соціального капіталу, так і його результатом [159]. Остання думка ґрунтується на ідеї, що довіра і соціальний капітал зміцнюють один одного.

Класичні роботи з проблеми довіри як «ядра» соціального капіталу належать Ф. Фукуямі. Соціальний капітал розглядається Ф. Фукуямою як певний потенціал суспільства або його частини, що виникає за наявності довіри між його членами. Довіра є головним елементом соціального капіталу. Ф.Фукуяма розуміє довіру як очікування, яке виникає у членів спільноти з приводу того, що інші його члени будуть вести себе більш-менш передбачувано, чесно і з увагою до потреб оточуючих, в злагоді з деякими загальними нормами. Деякі з цих норм належать до сфери фундаментальних цінностей (наприклад, до розуміння Бога або справедливості), проте до їх числа входять і такі цілком світські речі, як професійні стандарти і корпоративні кодекси поведінки [135].

Ф. Фукуяма підкреслює значний вплив культури, соціального капіталу, довіри на господарське життя суспільства. Довіра сприяє значному зниженню витрат організацій за рахунок скорочення юридичних формальностей і бюрократичної роботи. Культурні фактори відіграють структуроутворюючу роль в економіці. У своїй книзі «Довіра» вчений доводить, що особливості промислової структури країни: масштаб підприємств, їх розподіл в економічній системі і способи організації окремих фірм – обумовлені її культурою [135].

Отже, необхідно зазначити, що елементи соціального капіталу пов'язані між собою і залежать від форми і рівня соціального капіталу.

Такі дослідження соціального капіталу на даному етапі необхідні, але недостатні. Був період коли соціальний капітал носив латентний характер, але з розвитком суспільства і ускладненням характеру взаємовідносин акторів, інститутів він починає набувати ключового характеру.

На кожному етапі соціальний капітал проходить стадію виникнення, формування і перетворення в цілісність, а властивості попереднього етапу поступово відповідно стадії проходження, розпаду і зникнення [43 с. 19].

Можна виділити такі етапи розвитку соціального капіталу (див.рис.1.5):

– Соціальний капітал як латентний. Соціальний капітал мав місце ще на початку зародження економічних взаємин, але мав латентний характер.

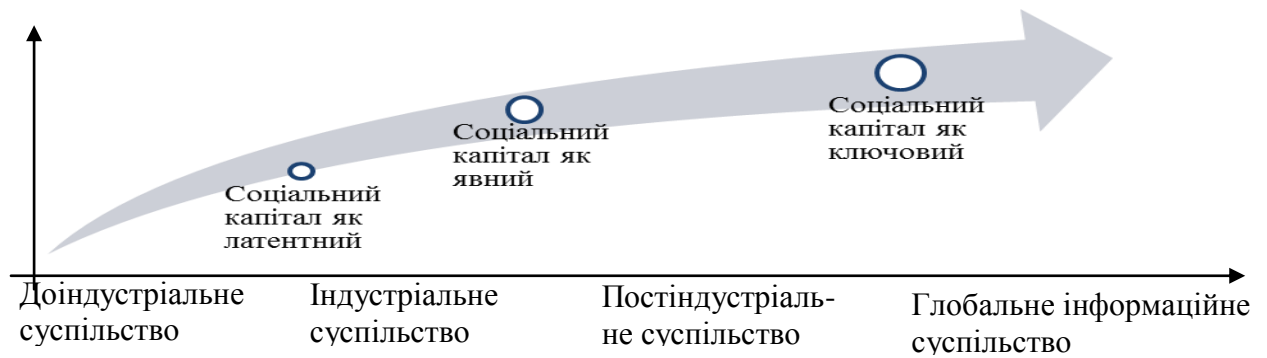

Рис.1.5 Етапи розвитку соціального капіталу(складено автором за даними [43, с. 19]).

– Явний соціальний капітал. На початку ХХ століття ускладнюються процеси, що відбуваються в суспільстві та економіці: підвищується значущість людини і персоніфікованих відносин в сфері виробництва, прискорюються суспільні процеси в економіці в багатьох країнах, зростає роль держави в регулюванні суспільства та економіки. На даному етапі соціальний капітал набуває явного характеру як один з показників рівня розвитку держави в цілому.

– Ключовий соціальний капітал. Останні кризи сучасного етапу показали недосконалість фінансово-економічної системи і зростаючу роль довіри. Створення міжнародних організацій, вибудовування економічних, політичних відносин між учасниками цих зв'язків і використання таких відносин з обопільною вигодою вже визначає соціальний капітал як ключовий [6, с. 139-140].

Історія розвитку господарчих відносин в Росії на початку двадцятого століття може слугувати підтвердженням генезису і значення соціального капіталу при формуванні стійкого розвитку національного господарства. Можна згадати роботи, присвячені порівнянню пруського (юнкерського) і американського (фермерського) шляхів розвитку капіталізму в сільському господарстві.

Перед країною відкривалося два шляхи розвитку: американський або пруський. Перший означав формування капіталізму знизу, в результаті ініціативи індивідів. Другий - формування основ нової системи під контролем держави. Пруський шлях - це шлях повільного, еволюційного перетворення феодалного землеробства в капіталістичне. Він мав місце в умовах відсутності

вільних земель і характеризувався збереженням феодальних пережитків. Після ліквідації кріпацтва селян частина їх земель за борги відрізалась на користь поміщика. Американський шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві - це шлях революційного перетворення феодального землеволодіння в капіталістичне. Він розвивається на базі селянських господарств, вільних від феодальної залежності, особистої і поземельної [74].

Даний приклад свідчить, що вибір формальних інститутів може сприяти розвитку суспільства чи навпаки гальмувати його.

Ще одним яскравим прикладом щодо формування соціального капіталу як чинника стійкого розвитку є порівняння розвитку таких країн як Південна Корея та КНДР.

Аж до закінчення Другої світової війни Корея була окупована Японією. Країна здобула незалежність після того, як 15 серпня 1945 японський імператор Хірохіто оголосив про капітуляцію. Незабаром було утворено дві держави. В травні 1948 року, незважаючи на повсюдний бойкот корейцями, які виступали проти відділення, новообрані депутати підготували проект нової конституції і створили Республіку Корея на південь від 38-ї паралелі. Північна частина стала Корейською Народною Демократичною Республікою, яку очолив Кім Ір Сен [12,с. 25].

Принципи функціонування цих двох країн істотно відрізнялися, і набір інститутів був зовсім різним. Північ відтворював моделі радянського соціалізму і китайської революції в плані скасування приватної власності на землю і капітал. Економічні рішення не опосередковувались ринком, а приймалися комуністичною державою. На відміну від цього, Південь зберіг систему приватної власності, а держава, особливо після приходу до влади в 1961 р Парк Чунг Хі, намагалася використовувати ринки і стимули приватного сектора для розвитку економіки.

До початку цього «природного експерименту» щодо інституційних змін Північна і Південна Корея мали загальну історію і однакові культурні коріння. Фактично Корея характеризувалась безпрецедентною етнічною, лінгвістичною, культурною, географічною і економічною однорідністю.

Корея була розділена на дві частини, принципи функціонування яких радикально відрізнялися, тоді як географічне положення, культура і багато інших потенційних детермінант економічного добробуту залишилися незмінними. Таким чином будь-які відмінності у функціонуванні економіки можна віднести на рахунок відмінностей інститутів.

Після поділу дві Кореї розвивалися абсолютно різними траекторіям економічного розвитку, що відповідає гіпотезі, згідно з якою саме інституційні відмінності визначають результати розвитку економіки.

До кінця 1960-х рр. економіка Південної Кореї була прикладом азіатського «дива», демонструючи одні з найбільш високих темпів зростання економічного добробуту, яке коли-небудь спостерігалось в історії, тоді як економіка Північної Кореї знаходилась в стані стагнації (див. рис 1.6).

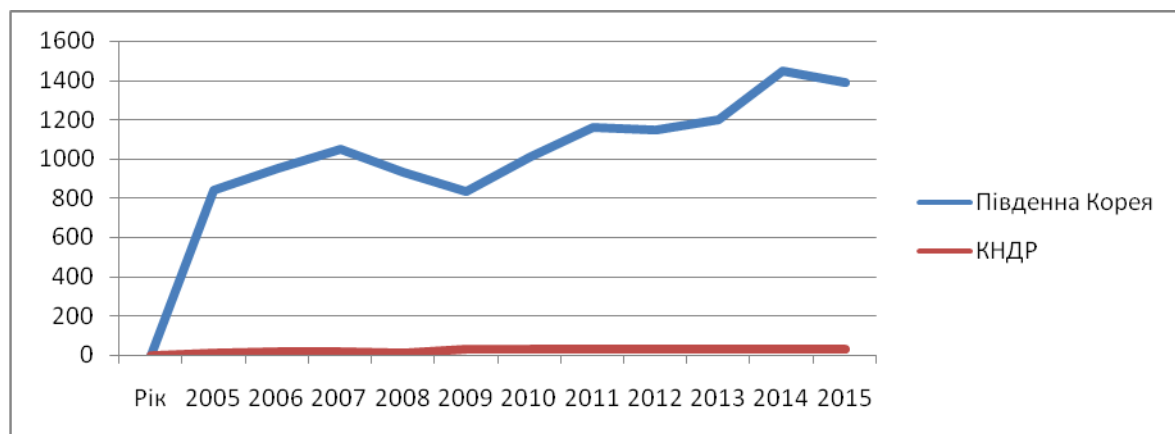

Рис. 1.6 Динаміка ВВП Південної Кореї та КНДР 2005-2015 рр. (складено автором за даними [167; 168]).

За змістом соціальний капітал можна розділити на бондинговий та бриджинговий.

Перший називається бондинговим (від англійського слова «bond» - «зв'язок»). Це закритий соціальний капітал, основою якого є обмежені неформальні норми, коли одна і та ж людина підходить до близьких і чужих людей з різними моральними мірками. Радіус довіри в такому випадку невеликий і здатний підтримати виникнення вузьких груп інтересів, які іноді називаються

«групами Олсона». Це свого роду огороження всередині однієї групи людей. Бондинг властивий, наприклад, представникам злочинних угруповань. Але це можуть бути не тільки бандити, а й представники однієї етнічної групи, жителі одного міста або двору. Бондинговою капітал по-своєму гарний, тому що дозволяє легко функціонувати таким утворенням, як кредитний споживчий кооператив, коли люди зберігають гроші і видають кредити іншим, лікарняні страхові каси або товариства взаємного страхування [19, с. 84].

Інший тип соціального капіталу – бріджинговий, (від англійського слова «bridge» – «міст») – так званий відкритий соціальний капітал, який виступає передумовою створення широких громадських коаліцій. Для його виникнення необхідна довіра не тільки близьким, не тільки членам своєї сім'ї, добрим знайомим, надійним друзям, але і суспільству, людям взагалі. У таких випадках виникає великий радіус довіри, і в суспільстві повинні широко розділятися одні і ті ж норми і цінності, має діяти так звана універсальна мораль. Такий соціальний капітал сприяє виникненню широких громадських коаліцій, які в літературі іноді називаються «групами Патнема». Він в значно більше сприяє економічному зростанню, тому що дозволяє вибудувати зв'язки між різними групами людей. Однак накопичити і реалізувати бріджинговий соціальний капітал дуже важко. В умовах спонтанних процесів значно легше накопичується бондинговою капітал [19, с. 85-86].

Для того, щоб відбувалося накопичення бріджингового соціального капіталу, зростала довіра між групами людей і, відповідно, кількість продуктів суспільної діяльності необхідно гармонізувати інститути [16].

У розглянутих раніше концептуальних підходах вивчення соціального капіталу простежується різномірне використання ресурсів: від рівня сім'ї до рівня суспільних інститутів і держави. Таким чином виникає необхідність в більш детальному розмежування рівнів соціального капіталу та визначенні його сутнісних характеристик.

Створення соціального капіталу може відбуватися на таких рівнях економічної системи:

- мікрорівень;
- мезорівень;
- макрорівень;
- глобальний рівень.

Мікрорівень відтворення соціального капіталу визначається діяльністю людей в рамках окремої фірми, громадської організації тощо. Соціальний капітал впливає на ефективність діяльності фірми через залучення інвестицій. З економічної точки зору соціальний капітал фірми впливає на зростання ефективності підприємницької діяльності за допомогою таких чинників: зниження трансакційних витрат, що виникають в процесі пошуку інформації; ведення переговорів і укладання контрактів; здійснення моніторингу та запобігання опортунізму; здійснення специфікації і захисту прав власності; дотримання договірних зобов'язань; слідування загальним правилам поведінки для всіх учасників ринку тощо. Коли соціальний капітал використовується в організаціях, на малих підприємствах і подібних структурах, знижується собівартість за рахунок скорочення трансакційних витрат. Таким чином в сучасній економіці соціальний капітал стає фактором довгострокового розвитку організацій будь-якої галузі.

Накопичення соціального капіталу на мезорівні економічної системи має безпосередній вплив на стабільність всієї соціально-економічної системи. Формою усупільнення соціального капіталу в рамках регіону виступають об'єднання галузевих профспілок, спілок страховиків, галузевих підприємств, горизонтально і вертикально інтегрованих підприємств.

Соціальний капітал макрорівня реалізується через дії інституціонального і нормативного середовища щодо забезпечення суспільної довіри і співпраці в масштабах національних ринків і економічної системи в цілому. Такий соціальний капітал найчастіше виявляється недоінвестованим, оскільки на макрорівні він виступає як суспільне благо, а отже, не знаходиться у приватній власності тих, хто отримує з нього вигоду. Тому як і будь-яке інше суспільне благо макросоціальний капітал, як правило, не отримує приватних вкладень в

достатніх обсягах. Відповідно, макрорівень відтворення соціального капіталу полягає в узгодженні і координації індивідуальних і громадських інтересів за допомогою формування суспільством норм і цінностей в напрямку досягнення економікою громадського оптимуму і підвищення соціального добробуту. Метою створення державного соціального капіталу виступає узгодження суспільних інтересів: органів влади, населення та господарюючих суб'єктів. Можна виділити такі аспекти позитивного впливу державного соціального капіталу на економічний розвиток: узгодження інтересів учасників економічної діяльності; зростання рівня кооперації, в тому числі і в інноваційній сфері; зниження інвестиційних ризиків по великих проектах; зростання довіри до суспільних інститутів; скорочення трансакційних витрат.

Глобальний соціальний капітал впливає на ефективність світогосподарських зв'язків через підвищення довіри до системи глобальних інститутів, зниження ризиків при здійсненні трансакцій і, відповідно, – зменшення трансакційних витрат. Головними інститутами, що підтримують довіру до світової системи господарства, є діяльність транснаціональних корпорацій, найбільших інвестиційних банків і фондів, а також долар як резервна валюта. Оскільки найбільші ТНК, банки, фонди знаходяться в США, то виникає монополія цієї країни на приріст світового соціального капіталу. На даному етапі розвитку світової економічної системи спостерігаються певні протиріччя у формуванні глобального соціального капіталу.

Кожен наступний рівень усупільнення соціального капіталу змінює характер відносин з акторами, а також ступінь відчутності, конкретності вигоди, одержуваної акторами в результаті входження в ті чи інші соціально-економічні відносини. Соціальний капітал різного виду є джерелом різного типу доходів для господарюючих суб'єктів.

Вибір інститутів, що здійснюється в певних межах, зумовлює розвиток суспільства. Але на ранніх етапах розвитку економічної системи він здійснювався частіше для власної мети і не усвідомлювався як фактор економічного розвитку країни. Такий вибір зумовлений об'єктивними факторами, але цей вибір може

мати суттєві наслідки для суспільного розвитку. Цей факт формує сучасне розуміння соціального капіталу, пов'язане з виникненням синергетичного ефекту.

У сучасній економічній науці капітал визначається як актив, здатний приносити дохід або ресурси, створені людьми для виробництва товарів і послуг [114].

Соціальний капітал - це сукупність відносин, що породжують поєднання і взаємодію формальних і неформальних інститутів. Ці відносини пов'язані з очікуваннями того, що інші агенти виконуватимуть свої зобов'язання без застосування санкцій. Така одночасна концентрація очікувань і зобов'язань виражається узагальнюючим поняттям «довіра». Чим більше зобов'язань накопичено в цій спільноті, тим вищою є віра у взаємність і, отже, – вищий рівень соціального капіталу.

На відміну від культурного і людського капіталу, соціальний капітал не є атрибутом окремої людини. Його об'єктивну структурну основу формують мережі соціальних зв'язків, які використовуються для трансляції інформації, економії ресурсів, взаємного навчання правилам поведінки, формування репутації. На основі соціальних мереж складається інституційна основа соціального капіталу – приналежність до певного соціального кола, членство в групі. При цьому останнє може підкріплюватися і формальними статусами, наприклад члена асоціації або клубу [107, с. 5].

Так згідно з гіпотезою Д. Асемоглу та Дж. Робінсона політичні інститути через розподіл влади формують економічні інститути (див. рис. 1.7) [58, с. 37]. Цей вибір і розподіл влади різним чином взаємодіє з неформальними інститутами. Така взаємодія обумовлює функціонування економіки, тобто через співвідношення інститутів виникає синергетичний ефект дії соціального капіталу.

Залежно від того, на які формальні інститути спирається владна еліта, екстрактивні чи інклюзивні, здійснюється розподіл влади і механізм її функціонування .

Рис. 1.7 Логіка формування соціального капіталу (складено автором за даними [58, с. 37]).

Від того, наскільки неформальні цінності владної еліти сприймаються соціальними групами, будуть залежати розбіжності між реальною і формальною владою і радіус довіри.

Від того, наскільки співвідносяться неформальні цінності владної еліти з інтересами національними і суспільними залежить розвиток економічних інститутів, розподіл ресурсів і функціонування економіки. Ідеально, коли політичні еліти орієнтовані не тільки на створення формальних інститутів, а й докладають зусиль для їх взаємоадаптації з неформальними інститутами. Необхідно знайти баланс успадкованих формальних інститутів, господарської культури, історії з інститутами сучасного господарського розвитку. Ефективне управління неможливо без розуміння того, як люди відреагують на закони, економічні стимули, інформацію або моральні заклики, які складають систему управління. І реакція залежить від бажань, цілей, звичок, переконань і моральних якостей, які визначають і обмежують дії людей [29, с. 100].

До факторів розвитку соціального капіталу можна віднести формальні і неформальні взаємини між учасниками. Таким чином, формальні інститути як інструмент координації встановлюють "правила гри" в суспільстві. До неформальних показників розвитку соціального капіталу можна віднести загальнолюдські цінності, соціокультурні фактори. Цінності, домінуючі в

суспільстві, і показники соціального капіталу добре підходять для аналізу змін, що відбуваються в культурі у відповідь на історичні та соціальні зміни.

У щорічному звіті Світового банку про світовий розвиток, присвяченому проблемам перетворення інститутів, вивчення їх впливу на економічне зростання і якість життя, наведена ілюстрація взаємозв'язку соціального капіталу та інститутів (див. рис.1.8) [205].

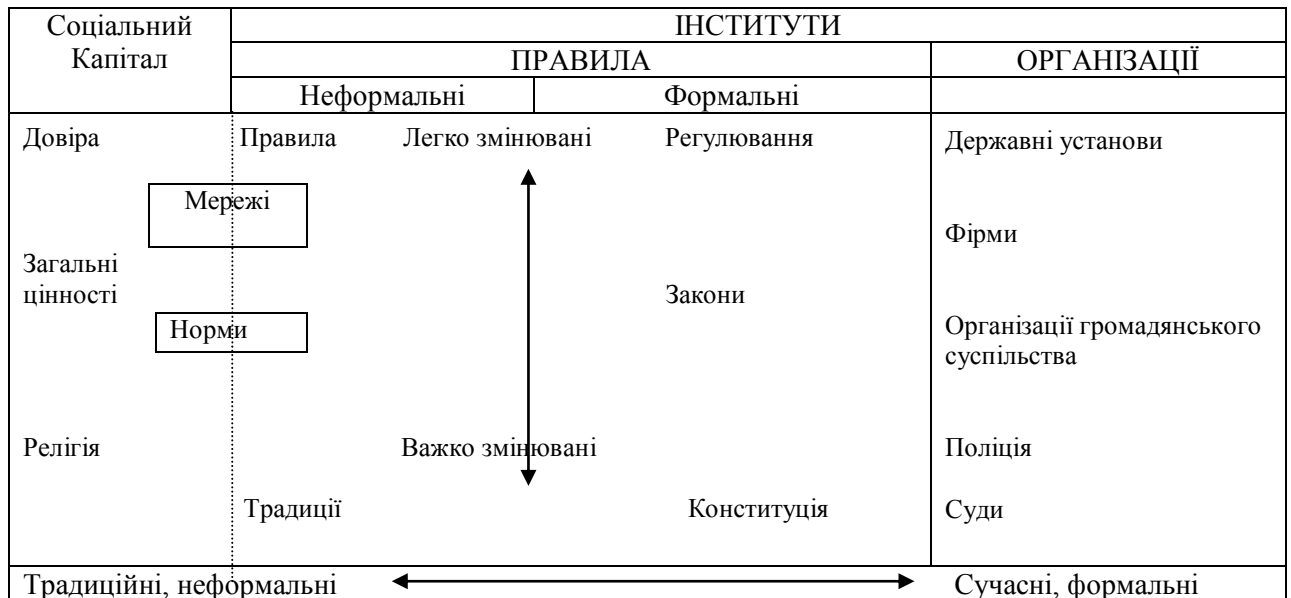

Рис. 1.8 Суспільні норми, правила і організації для координації поведінки людини [205, с.38].

Згідно з визначеннями Світового банку інститути являють собою правила, організації і суспільні норми, що сприяють координації людських дій [205, с. 37-38]. Спектр дії неформальних інститутів дуже широкий: від довіри та інших форм соціального капіталу (сюди входять глибоко вкорінені моральні норми, що визначають суспільну поведінку) до неформальних механізмів і мереж координації. Формальні інститути включають кодифіковані правові норми і закони, а також процедури та організації, що виробляють, модифікують, інтерпретують і впроваджують в життя ці норми і закони.

Оскільки інститути визначають поведінку, вони є соціальними активами (або пасивами, якщо вони слабкі або неефективні). Особливості формальних та неформальних правил проявляються в специфічних умовах і параметрах їх зміни.

Якщо формальні правила можуть бути змінені дуже швидко, то неформальні правила можуть змінюватися тільки поступово, незначними частинами.

Взаємозв'язок між даними видами правил багатогранний. Він може набувати різних форм.

Неформальні правила можуть доповнювати формальні правила, оскільки останні визначають набір альтернатив без урахування обставин тієї чи іншої одиначної угоди [128, с. 25]. Даний вид відносин між двома типами правил особливо поширений в громадських системах, що розвиваються еволюційним шляхом, в яких налагоджений процес відбору найбільш життєздатних норм поведінки. Останні виникають спонтанно, з повсякденної взаємодії між економічними агентами.

Неформальні правила є джерелом формування і зміни формальних правил, за умови, що їх система розвивається еволюційно, шляхом незначних збільшень через відбір елементів, її складових. Формально закріплені інститути в процесі розвитку суспільства формують таку інституційну структуру, яка з часом під впливом мінливих процесів навколишнього середовища змінюється. Неформальні ж обмеження, сформовані протягом тривалого періоду часу, змінюються набагато повільніше і грають ключову роль в еволюційному розвитку суспільства [84, с. 292].

Так, О. Аузан демонструє взаємозалежність формальних та неформальних інститутів на прикладі функціонування законодавчих органів. Є два шляхи виникнення громадянського права: або його приймають законодавці (континентальна система), або він народжується в ході судового конфлікту (англосаксонська) [20; 19, с. 107-108].

Взаємозалежність він аргументує тим, що цивільний суд не може розглядати справи за своєю ініціативою. Немає конфлікту – немає суду, а якщо немає конфлікту, то, можливо, і норма не потрібна. Якщо все вирішується в рамках неформальних інститутів, то для чого вводити інститути формальні? Суд виробляє норми там, де не впоралася неформальне життя, міжособистісні стосунки, традиції ділового спілкування [19, с. 108]. Таким чином, неформальні

інститути можуть з часом переростати у формальні або ж виконувати самотійно функції формальних, виступаючи їх заміном.

О. Аузан визначає неформальні інститути через цінності та поведінкові установки. Він вказує, що неформальним є інститут, коли будь-який індивід, який вважає, що розглянуте правило має виконуватися, примушує до цього іншого індивіда. Саме система цінностей обумовлює поведінкові установки [21, с. 63-65].

Основою вивчення розвитку неформальних інститутів можуть бути наукові праці Р. Інглхарта, К. Вельцеля та Г. Хофстеде. На думку Р. Інглхарта та К. Вельцеля соціально-економічний розвиток породжує два виміри крос-культурної варіабельності, перше з яких пов'язане з індустріалізацією, а друге – з виникненням постіндустріального суспільства. Обидва вимірювання відображають зміни у ставленні людей до влади [59, с. 46].

Індустріальному суспільству характерні секулярно-раціональні цінності. Легітимність влади залежить не від традиційних релігійних вірувань, а від світських і раціональних уявлень.

Постіндустріальному суспільству притаманні цінності самовираження. Відбувається емансипація від влади: люди все більше відкидають будь-який зовнішній вплив на їх особисті права. Влада втілюється в самій людині.

У постіндустріальному суспільстві в останні десятиріччя ключовим став поворот до цінностей самовираження. Свобода вибору і емансипація стали лейтмотивом у всіх сферах життя: від політики до виховання дітей, стосунків між статями, мотивації до праці, релігійної орієнтації і громадянської активності.

Ствердження цінностей самовираження і свободи вибору створює досить сприятливі об'єктивні умови, що дозволяють прагненню всіх людей до незалежності відігравати пріоритетну роль. Поворот до свободи вибору продукує надзвичайно важливі наслідки, оскільки супроводжується вимогами розширення прав і можливостей жінок, підвищення «чутливості» еліт, дієвості цивільних і політичних свобод і демократизації інститутів. На постіндустріальному етапі соціально-економічний розвиток, прагнення до самовираження і підвищення ефективності демократичних інститутів діють у сукупності, забезпечуючи засоби,

цінності та права, що дають людям можливості і бажання будувати своє життя відповідно до власних самостійних рішень, бути порівняно вільними від зовнішніх обмежень [59, с. 53].

За Г. Хофстеде неформальні інститути виступають як колективне програмування свідомості, яке відрізняє членів однієї групи або типу людей від інших [138].

Г. Хофстеде та М. Мінков виділяють шість параметрів за якими можна оцінювати неформальні інститути:

1) дистанція влади (цей параметр пов'язаний з різним тлумаченням фундаментальної проблеми людської нерівності);

2) уникнення невизначеності (пов'язане з рівнем соціальної напруги в очікуванні невідомого майбутнього);

3) індивідуалізм / колективізм (цей параметр пов'язаний з інтеграцією індивідів в первинні групи);

4) маскуліність / фемініність (пов'язані з розподілом емоційних ролей між чоловіками і жінками);

5) довготермінова / короткотермінова орієнтованість (пов'язані з вибором фокусу уваги для дій людини: майбутнє, сьогодення або минуле);

6) потурання бажанням / стриманість (пов'язані із задоволенням базових людських потреб, що відносяться до насолоди життям, або з самоконтролем) [173].

Найважливішими параметрами неформальних інститутів, за якими можна ідентифікувати господарські зміни, є дистанція влади та часова орієнтація (довготермінова або короткотермінова) [17, с. 54].

Незначній дистанції влади притаманні такі риси:

- влада, що спирається на закони і використовує критерії добра і зла;
- багатопартійні уряди, які обираються голосуванням і змінюються мирним шляхом;
- майже відсутня корупція;
- досить рівномірний розподіл доходів в суспільстві;

- релігійні культури, які підкреслюють рівність віруючих.

Значна дистанція влади на відміну від незначної має такі риси:

- влада є основою суспільства, її законність не має значення;
- автократичні уряди засновані на принципі кооптації і змінюються революційним шляхом;

- поширена корупція;
- нерівномірний розподіл доходів в суспільстві;
- релігійні культури з ієрархією священнослужителів.

Часова орієнтація може тяжіти від короткотермінової до довготермінової.

Короткотермінова орієнтація має такі особливості:

- найбільш важливі життєві події відбулися в минулому або відбуваються зараз;

- традиції мають важливе значення;
- очікується наявність гордості за свою країну;
- важливою метою є служіння іншим людям;
- наявність соціальних витрат і споживання;
- у відсталих країнах спостерігається повільне економічне зростання або його відсутність.

Довготермінова орієнтація має такі риси:

- найбільш важливі життєві події відбудуться в майбутньому;
- традиції можуть змінюватися в залежності від зміни умов;
- є спроби вчитися у інших країн;
- важливими цілями є ощадливість і завзятість;
- наявність великих заощаджень, засобів для вкладень;
- швидке економічне зростання, прагнення досягти високого рівня добробуту [138, с. 21, 31].

Неформальні правила визначають фрейми, в межах яких може бути здійснено вибір формальних правил ефективного реформування господарських систем. Те, що це так, побічно підтверджується неефективністю формальних

правил як обмежень у випадках, коли дані правила суперечать по своїй суті неформальним, а витрати забезпечення захисту перших занадто високі.

Яскравим прикладом є революції. Коли економісти взялися за їх вивчення, в першу чергу їх зацікавили зміни формальних та неформальних інститутів. Автор теорії інституційних змін Д.Норт не знайшов в історії більшого стрибка, детально описаного і задокументованого, ніж Жовтнева революція 1917 року. На її прикладі Д. Норт показав, що хвилі негативних наслідків від такої революції тягнуться через кілька поколінь і позначаються й сьогодні, у ХХІ столітті [88, с. 116-118].

Відомо, що змінити формальні інститути (закони) можна швидко. Неформальні ж інститути не змінюються стрибками: після революцій звичаї не можуть змінитися так швидко, як і формальні закони.

При різкій зміні законодавства виникає розрив між формальними і неформальними інститутами, який може мати два наслідки. По-перше, – висока криміналізація: звичаї вимагають одного, закони вимагають іншого, і в цьому розломі можливе зростання злочинності. По-друге, – свобода творчості: революції нерідко супроводжуються різким впровадженням інновацій, культурним вибухом, творчими пошуками. Але напруга між полюсами формальних та неформальних інститутів зростає, і це призводить до двосторонньої реструктуризації: неформальні інститути починають повільно підтягуватися, пристосовуватися до умов, що змінили вектор життя, а інститути формальні відкочуються назад, до більш звичних форм. У якийсь момент ці дві лінії перетинаються, і країна вступає в період, для якого, з одного боку, характерно економічне процвітання, а з іншого - політична реакція. Реакція відбувається через відмову від установок попередньої революції, процвітання – через те, що виникає гармонія між формальними і неформальними інститутами, а це дає позитивні результати для життя і для економіки [19, с. 114].

Далі починається наступна хвиля: формальні і неформальні правила продовжують свій рух і розходяться. В країні починається своєрідна реставрація попереднього, старого порядку, неефективних інститутів. І такий хвилеподібний

рух, ланцюжок системних негативних ефектів, затухаючи, може бути досить тривалим. Чим серйозніші революційні зміни, тим радикальніший розрив між формальними і неформальними інститутами, тим триваліший час відчуваються негативні наслідки цього процесу. І, крім того, зростає ймовірність того, що звичайна диктатура переродиться в режим репресивний, тоталітарний. Сила коливання позначається на силі гальмування. Якщо країна входить в тоталітарну фазу, то випаюється шар неформальних інститутів, які згодом дуже важко відновлюються [19, с. 115].

Відповідно до концепції Д.Дзола, політика – це селективне регулювання соціальних ризиків. Головним почуттям людини, що знаходиться в соціумі, є страх. У даному випадку мається на увазі страх людини за власне життя і життя своїх близьких, за свою власність тощо [47, с. 93]. Відповідно до цього головною функцією держави є забезпечення захисту своїх громадян, тобто політична система покликана здійснити селективне регулювання соціальних ризиків і таким чином зменшити страх людей за допомогою конкурентного розподілу цінностей безпеки. При цьому політичний процес носить суперечливий характер, основою якого є тонкий баланс між полярними цінностями: особистою безпекою і свободою громадян, захистом політичного режиму і підтримкою соціального розмаїття суспільства, ефективністю управління і дотриманням прав людини тощо.

На думку Д. Дзола збереженню демократичних інститутів заважають еволюційні внутрішні і загальносвітові зовнішні ризики. Перші пов'язані з ростом складності соціальної системи, другі – з процесами світового масштабу, як наприклад, демографічний пресинг, зростання нерівності між країнами, масова міграція населення, поширення усіх видів зброї, тероризм, екологічні катастрофи тощо [47, с. 304].

Квінтесенцією концепції Д. Дзола є твердження, згідно з яким на певному етапі розвитку захисні функції політичної системи пов'язані з надмірно високими витратами у порівнянні з перевагами, які вони повинні принести, високі витрати породжуються зростаючою складністю соціальної системи [47, с. 119].

На певному етапі розвитку господарства людина стала засобом збагачення невеликої маси навколовладних еліт за допомогою економіки. З розвитком суспільства відбувається перехід до інших цінностей, розуміння того, що саме людина є метою розвитку. На сьогодні цілі розвитку тисячоліття, гуманістична теорія розвитку, теорії сталого розвитку представляють економіку як засіб розвитку людини, а не навпаки.

Всесвітня мобілізація сил для здійснення Цілей розвитку тисячоліття (ЦРТ) досягла найбільших успіхів у боротьбі з бідністю за всю історію людства. Доленосне зобов'язання, прийняте на себе світовими лідерами у 2000 році «не шкодувати зусиль, щоб позбавити чоловіків, жінок і дітей від крайньої бідності», було перетворено в динамічний рамковий механізм з восьми цілей, а потім – в широкомасштабні практичні кроки, які дозволили поліпшити умови життя і перспективи розвитку для людей в усьому світі [201].

Цілі розвитку тисячоліття допомогли вирватися з крайньої бідності більш ніж одному мільярду людей, вжити активних заходів по боротьбі з голодом, дати можливість відвідувати школу більшому ніж будь-коли числу дівчаток, а також захистити нашу планету. Вони дозволили створити нові передові партнерства, сколихнули громадську думку і продемонстрували величезне значення постановки широкомасштабних цілей. Цілі розвитку тисячоліття, в яких люди і їхні нагальні потреби поставлені на перший план, змінили процес прийняття рішень як в розвинених, так і в країнах, що розвиваються [201].

Таким чином, світова спільнота має на меті розвиток людського потенціалу і поступовий перехід до загальносвітових цінностей. Теорія сталого розвитку допомагає розглянути в цьому контексті подолання криз і взаємодію в суспільстві.

Справа в тому, що боротьба з невизначеністю, пов'язаною з фізичним оточенням, доповнюється боротьбою з невизначеністю, викликаною зростанням складності людського оточення. Результатом нового виду боротьби є впровадження все більш ефективних інститутів. Це означає, що в міру ускладнення соціуму виникають періодичні «інституційні струси», які призводять

до руйнування застарілих інститутів, їх заміні новими нормами соціального буття і усунення накопиченої в суспільстві надлишкової складності.

Такі струси можуть бути відносно частими, приводячи до більш-менш плавної еволюції суспільства, а можуть бути і одиничними, породжуючи революції і різкі зміни політичних режимів. Однак в будь-якому випадку односпрямований рух в сторону зменшення демократії не може тривати нескінченно довго: рано чи пізно відбуваються зміни у розвитку і нагромадження складності «струшується» завдяки новим методам політичного управління. Такого роду чергування демократичних і авторитарних режимів призводять до формування політичних циклів, які представляють собою різновид динамічного механізму пошуку рівноваги.

У центрі уваги багатьох дослідників знаходиться питання про механізм впливу інститутів на економічне зростання. Д. Асемоглу та Дж. Робінсон стверджують, що процвітання або занепад держав обумовлені в першу чергу природою їх економічних і політичних інститутів, та вводять поняття екстрактивних та інклюзивних інститутів [12].

Екстрактивні економічні інститути – інститути, дія яких спрямована на пригнічення акторів, на спонукання їх до праці тими чи іншими неринковими методами, вилучення багатств і ресурсів в основному на користь невеликої владної і навколовладної еліти. Екстрактивними вони називаються тому, що створені для вилучення доходів і багатства однієї групи суспільства на користь іншої. Як правило, екстрактивні інститути властиві диктатурі.

Інклюзивні економічні інститути, навпаки, сприяють збільшенню свобод, пожвавленню ринкового обміну ресурсами, що призводить до зростання не тільки ВВП, а й добробуту. На думку зазначених авторів інклюзивні економічні інститути створюють інклюзивні ринки, які не тільки дають людям економічну свободу, щоб знайти своє покликання в житті для найкращого використання своїх талантів, а й забезпечують певний рівень сприятливості середовища, що дає їм можливість зробити це. Відповідно, при розвитку інклюзивних інститутів виникає демократія і громадянське суспільство.

Інклюзивні економічні інститути сприяють процвітанню, але для своєї стабільності потребують інклюзивних форм політичного устрою, які, в свою чергу, спираються на інклюзивну економіку. Екстрактивні економічні структури можуть на якийсь час забезпечувати швидке зростання національного виробництва (хоча, як правило, не загальне, а локалізоване в якихось секторах економіки), однак виявляються недієздатними або, в кращому випадку, малоефективними в довгостроковій перспективі. Вони підтримуються екстрактивними політичними інститутами, які потребують екстрактивної економіки і знову-таки підкріплюють її своєю владою і авторитетом.

На думку авторів, синергізм екстрактивних економічних і політичних інститутів створює хибне коло, що перешкоджає економічному та соціальному прогресу. Синергізм інститутів інклюзивного типу, навпаки, діє на благо суспільства і створює передумови для зростання національного добробуту.

Таким чином, соціальний капітал як економічний феномен. Він може розрізнятися за змістом як бондинговий і бриджинговий.

Соціальний капітал в своєму розвитку проходить послідовні етапи та набуває певних форм: на першому етапі соціальний капітал не проявляє безпосереднього впливу на господарський розвиток та має форму латентного; другий етап характеризується усвідомленням впливу соціального капіталу на господарський розвиток та має форму явного; на третьому етапі соціальний капітал стає значущим чинником сталого розвитку і виступає в формі ключового [6, с. 139-140].

Ці етапи відображаються у наукових підходах до його дослідження від фіксації самого явища соціального капіталу як такого до розгляду його статичного стану і виокремлення окремих складових (довіра, дотримання загальних норм та переконань, соціальні відносини). Актуальні наукові дослідження повинні розкривати механізм його формування, динамічну структуру і вплив на розвиток господарських систем.

Висновки до першого розділу

Соціальний капітал вже кілька десятиліть вивчається економістами, соціологами, політологами та представниками інших наук. Однак осмислення соціального капіталу як одного із найважливіших факторів розвитку господарської системи ще не здійснено у повному обсязі. Перформативність його в господарських практиках залежить від глибини пізнання полісистемної природи соціального капіталу, динамічних змін в процесі адаптивної рециклічності, усвідомлення його не тільки об'єктивно обумовленого характеру, а і як умови та результату цілеспрямованої діяльності.

Теоретичним підґрунтям дослідження соціального капіталу може стати теорія складності, яка передбачає фокусування на його полісистемному характері, який змінюється під впливом внутрішніх процесів, і адаптації до перетворень систем вищого рівня, до складу яких він входить. Методологія дослідження соціального капіталу на основі синтезу інституційної, еволюційної і функціональної парадигм, дозволила розкрити зміст соціального капіталу як результуючого вибору формальних інститутів, що обумовлює потенціал розвитку господарської системи, заснованої на синергії балансу формальних і неформальних інститутів в часі і просторі.

Еволюційний підхід, втілений в теорії розвитку економічних відносин, в теорії капіталу, теорії криз, дозволяє розкрити генезис соціального капіталу, кризи як похідного чинника його внутрішніх протиріч. Інституційний підхід надає можливість розглянути соціальний капітал як історично обумовлену систему правил, як породження культурних факторів, а не тільки як суто економічне явище. Функціональна парадигма орієнтує на дослідження соціального капіталу як перетворення інститутів через процес їх вибору і відбору у відповідних об'єктивно заданих умовах. Такий вибір може сприяти розвитку суспільства чи гальмувати його.

Таким чином, вибір інститутів може здійснювати перехід держави на траєкторію сталого розвитку або навпаки. Модель формування соціального

капіталу можна показати через модель вибору інститутів за гіпотезою Д. Асемоглу та Дж. Робінсона. На їхню думку, саме політичні інститути через розподіл ресурсів та влади формують економічні інститути, які при певній взаємодії з неформальними інститутами будуть визначати потенціал функціонування і розвитку економіки. Саме такий підхід конститує розуміння соціального капіталу і продукує на основі взаємовпливу і поєднання формальних і неформальних інститутів синергетичний ефект розширеного відтворення господарських відносин.

Осмислення цього вибору і поєднання формальних інститутів та в певних межах неформальних не знаходило адекватного науково-теоретичного усвідомлення, що пояснюється поступовим розвитком самого феномену соціального капіталу.

Можна виділити етапи руху соціального капіталу і зміни його форм за критерієм впливу на сталий розвиток господарської системи:

- латентний (соціальний капітал ще прихований від усвідомлення);
- явний (ускладненість процесів, соціалізація економіки роблять господарську систему залежною від стану соціального капіталу, соціальний капітал стає одним з важливих напрямків господарської системи);
- ключовий (соціальний капітал є визначальним чинником сталого розвитку господарської системи) [6, с. 139-140].

При цьому кожен з цих етапів розвитку соціального капіталу проходить етап виникнення, формування та перетворення в цілісність.

Факторами розвитку соціального капіталу є формальні та неформальні правила, встановлені у суспільстві. Взаємозалежність цих правил обумовлює траєкторію розвитку господарських систем, характер криз і напрями їх подолання.

Нагромадження соціального капіталу може здійснюватися на мікро-, мезо-, макро- та мегарівнях економічної системи. З розвитком господарської системи змінюються значення кожного з рівнів розширеного відтворення соціального капіталу. Глобальний соціальний капітал впливає на ефективність світогосподарських зв'язків та міжнародну стабільність [7, с. 77].

РОЗДІЛ 2

МЕТАМОРФОЗИ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В СУЧАСНІЙ КРИЗОВІЙ ДИНАМІЦІ

2.1 Стан соціального капіталу як чинник кризи господарської системи

Кінець ХХ і початок ХХІ століття характеризуються ускладненням процесів, що відбуваються в господарській системі, прискоренням неоднозначності інтеграційних процесів, підвищенням невизначеності розвитку, зростанням ролі держави і всепроникливими комунікаціями.

Соціальна згода, баланс інтересів різних верств населення з приводу розподілу суспільного продукту, гідний рівень життя – умова консолідації суспільства, зростання інвестицій, прискорення економічного розвитку.

Виходячи з теорії економічної складності, економіка не є чимось заданим і остаточно сформованим. Вона знаходиться в процесі перманентного руху формальних і неформальних інститутів, різнорівневих систем і інновацій. Теорія складності дає можливість акцентувати аналіз на розвитку соціального капіталу, його довгострокових змінах з поетапною взаємоадаптацією як його складових, так і зовнішнього середовища в умовах невизначеності.

У. Брайан Артур в своїй роботі «Теорія складності в економічній науці: Інші основи економічного мислення» відзначає, що нерівновага є природним станом економіки, і, отже, економіка завжди відкрита для реакції. Це відбувається не тільки через зовнішні струси і впливи ззовні, а тому, що нерівновага зароджується в економіці ендогенно. Для цього існують дві основні причини: одна з них - технологічні інновації, друга – фундаментальна (або найтианська) невизначеність [11, с. 19].

Теорія складності вивчає поширення змін через взаємозалежну поведінку. Подія, що виникла в одній точці, викличе каскад подій в інших місцях. Часто цей каскад, або лавина, поширюється тільки для того, щоб вплинути лише на один-два інших елементи, іноді – більшу кількість і зовсім рідко – нескінченну кількість.

Теорія складності, показує, що поширення подій, що викликають появу наступних подій, демонструє такі характерні властивості:

- статичні залежності (обумовлюються безліччю малих незначних розповсюджень і кількома одиничними значущими поширеннями);
- «важкі хвости» розподілу ймовірностей (тривалі, хоча більш рідкісні поширення, мають місце частіше, ніж передбачає закон нормального розподілу);
- тривала кореляція (події можуть поширюватися і поширюються на великі відстані і тривалі часові проміжки) [11, с. 24-26; 26].

Криза, що почалася як фінансова, переросла в соціально-економічну і системну. Подолання кризи вимагало не часткових, а стратегічних управлінських рішень, переходу від індустріального і рентно-боргового до соціально-інноваційного глобального розвитку, який враховує перш за все деталізацію господарської діяльності і всеосяжність господарських комунікацій.

Відомий статистик А. Медісон виконав порівняльний аналіз, використовуючи статистичні дані стосовно окремих країн, щоб співставити їх розвиток по кожній країні за два століття за показником ВВП [185]. Коли А. Медісон побудував свої таблиці, виявилися певні тенденції.

По-перше, виявилось, що в цих таблицях країни досить чітко діляться на три групи. Між групами виникає очевидний розрив, який у ході історії може збільшуватися.

По-друге, виявилось, що країна дуже рідко залишає свою групу і переміщається в іншу. За останні 150 років тільки одна країна покинула третю групу і перемістилася в першу – це Японія [153].

Так з'явилось розуміння того, що існує залежність сучасного стану країни від її попереднього розвитку. Досить тривалий час переважали уявлення, що більш ефективні правила повинні перемагати менш ефективні і історично все повинно виправлятися. Країни повинні зближуватися між собою: інститути, набори правил повинні ставати все більш схожими для них. Ця гіпотеза була висунута в 1950-х роках, а до 1980-х років вона була спростована як фактично, так

і теоретично [18, с. 4]. Країни не зближуються одна з одною за рівнем розвитку, за складом інститутів. Більш того, розбіжності між ними зростають.

Перший висновок, на якому необхідно зупинитися, зводиться до того, що справа не в кількості ресурсів, які має та чи інша країна. Більш того, в даному разі країни, позбавлені мінеральних ресурсів, розвиваються краще, ніж країни, які такі ресурси мають. Було проведено дослідження, яке закінчила в 1994 р. група економістів на чолі з Ф. Кіфер і М. Ширлі (фінансування здійснював Всесвітній банк). Вони дослідили 84 країни. Мета дослідження – з'ясувати, які чинники найбільше впливають на розвиток країни, зокрема на показник частки валового доходу на душу населення. Виявилось, що такі фактори, які зазвичай відносять до економічної політики (рівень інфляції, рівень збирання податків, відкритість для зовнішньої торгівлі), мають незначний вплив. Значно більший вплив мають формальні і неформальні правила, які діють в країні: влада закону, ризик експропріації, загроза дефолту, недотримання урядом своїх контрактних зобов'язань, рівень корупції, якість бюрократії [178].

Країна, яка реалізує не найновітнішу економічну політику, але має просту, ясну, міцну систему правил, розвивається значно краще, ніж країна, де уряд проводить економічну політику, яка не спирається на цінності суспільства і не сприймається значною його частиною.

Найбільш цікаві результати по даній проблемі були отримані в 70-80 роки минулого століття Г. Хофстеде, співробітником компанії ІВМ. Його дослідження проводилися в період з 1967 по 1980 роки. Об'єктом дослідження були громадяни 50 країн світу, які працювали у представництвах і дочірніх підприємствах ІВМ [138].

Результати досліджень Г. Хофстеда змусили багатьох теоретиків і практиків по-іншому подивитися на господарський розвиток, в тому числі на можливості розвитку різних країн. Результати цього дослідження можна інтерпретувати стосовно до можливостей і особливостей розвитку країн Східної Європи з перехідною економікою .

Г. Хофстеде визначає культуру як колективну ментальну запрограмованість, частину зумовленості нашого сприйняття світу, спільну з іншими представниками нашої нації, регіону або групи, яка і відрізняє нас від представників інших націй, регіонів і груп. Фактично він дослідив національні поведінкові установки, які суттєво впливають на господарський розвиток.

Г.Хофстеде запропонував такі показники для їх опису:

- індивідуалізм/ колективізм;
- дистанція влади (велика/ мала);
- неприйняття невизначеності (сильне /слабке);
- мужність/ жіночність [138].

Перший вимір отримав назву «індивідуалізм /колективізм».

Фундаментальним тут, на думку Г. Хофстеда, є питання про зв'язок індивідуума із суспільством. На одному кінці шкали розташовуються суспільства, в яких зв'язки між індивідуумами дуже слабкі. На іншому кінці шкали – суспільства, в яких зв'язки між індивідуумами дуже міцні.

Другий вимір отримав назву «дистанція влади». Люди не рівні за своїми фізичними і інтелектуальними здібностями. Деякі суспільства дозволяють цим нерівностям переростати з часом в нерівності у владі і багатстві. Інші суспільства прагнуть усувати нерівності у владі і багатстві, наскільки це можливо. У будь-якому суспільстві існує нерівність, але в одних суспільствах нерівність більша, ніж в інших. Ступінь нерівності вимірюється за шкалою дистанції влади, починаючи з 0 балів (мала дистанція влади) до 100 (велика дистанція влади).

Третій вимір отримав назву «неприйняття невизначеності». Фундаментальним тут є питання про те, як суспільство вирішує проблеми, пов'язані з тим фактом, що час тече тільки в одному напрямку. У кожен момент часу ми знаходимося між непоправним минулим і невідомим майбутнім. Ми змушені жити в умовах невизначеності, тому що майбутнє невідоме і неминуче, пише Г. Хофстеде. Він виділяє суспільства з так званим слабким і сильним неприйняттям невизначеності.

Четвертий вимір – мужність/жіночість. Будь-яке суспільство, як пояснює Г. Хофстеде, стикається з фундаментальним фактом, який полягає в тому, що одну половину людства складають жінки, а іншу чоловіки. Однак в спільнотах людей в усі часи і повсюдно одні ролі асоціювалися виключно з чоловіками, а інші – тільки з жінками. Цей розподіл ролей між статями називається соціальним на відміну від біологічного. Будь-який соціальний поділ ролей є так чи інакше наслідком культурних традицій: те, що вважається чоловічою (або жіночою) справою в одному суспільстві, може не вважатися таким в іншому суспільстві. Г. Хофстеде зробив спробу класифікувати суспільства за таким показником: наскільки вони прагнуть мінімізувати або максимізувати соціальний поділ ролей між статями. Він назвав суспільства з жорстким соціальним поділом ролей між статями мужніми, а суспільства зі слабким поділом ролей – жіночими.

Якісні, кількісні параметри господарського розвитку детерміновані логікою розвитку соціального капіталу, історією їх формування, сучасним станом і механізмом подальшого розвитку.

Можна виділити декілька типів соціального капіталу за механізмом формування, який обумовлює характер кризових явищ в господарській системі і логіку їх подолання.

Стан кризових явищ або, навпаки, – економічного зростання можна пояснити через логіку формування соціального капіталу для кожного типу країн і, таким чином, виділити шість моделей. Як уже зазначалося, саме політичні інститути формують економічні інститути, які, балансуєчи з неформальними інститутами, надалі будуть формувати напрямок і потенціал розвитку господарства.

Політичні інститути визначають розподіл влади. При інклюзивних політичних інститутах утворюється баланс реальної та формальної політичної влади, що означає баланс інтересів усіх груп (див. рис. 2.1). Таким країнам властива невелика дистанція влади та домінування цінностей самореалізації. Така політична влада формує інклюзивні політичні інститути, які забезпечують захист прав власності і рівні можливості для інших господарюючих суб'єктів, що

створює синергетичний ефект, який сприяє зростанню економіки та розподілу ресурсів, вигідному усім акторам.

Рис. 2.1 Логіка формування соціального капіталу у постіндустріальних країнах (складено автором за даними [58, с. 37]).

Інклюзивні політичні інститути не завжди сприяють формуванню інклюзивних економічних інститутів (див. рис. 2.2). Через розподіл влади можуть формуватися політичні інститути, здатні, в свою чергу, сприяти створенню розвиткоорієнтованих екстрактивних економічних інститутів, які не будуть спроможними призводити до сталого економічного розвитку, але орієнтуватимуть економіку на позитивні зрушення.

Рис. 2.2 Логіка формування соціального у розвинутих країнах та країнах з сировинною економікою (складено автором за даними [58, с. 37]).

Але політична еліта може сприяти створенню умов, за яких діятимуть рентоорієнтовані екстрактивні політичні інститути (див. рис. 2.3), що призведе до перешкод та криз у зростанні та функціонуванні економіки. Серед неформальних інститутів переважають цінності виживання, дистанція влади залишається великою, хоча і є тенденція до позитивних зрушень.

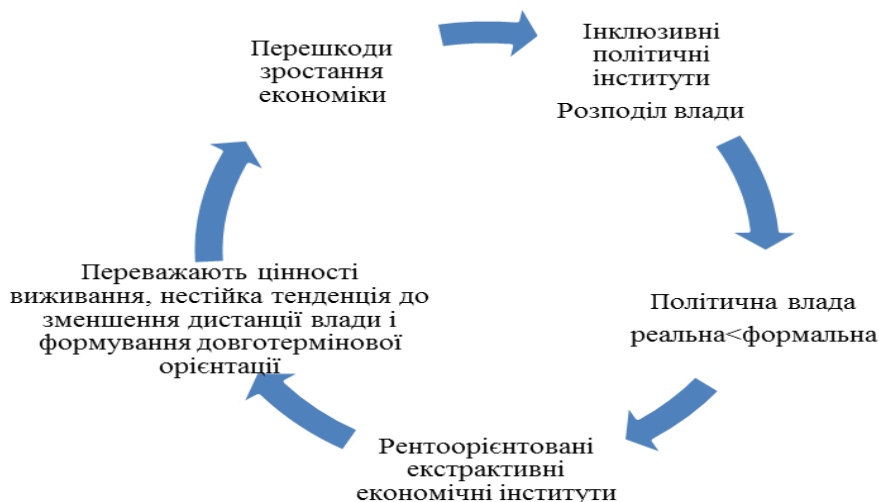

Рис. 2.3 Логіка формування соціального капіталу у країнах, що розвиваються та країнах з сировинною економікою (складено автором за даними [58, с. 37]).

При екстрактивних політичних інститутах влада в цілому розподіляється на користь політичної еліти (див. рис. 2.4.). Може виникати конфлікт інтересів груп, так влада реальна буде переважити над формальною: група акторів, яка формально не володіє владою, може, однак, мати реальну політичну владу і таким чином може сприяти формуванню інклюзивних економічних інститутів, які будуть вигідні цій групі.

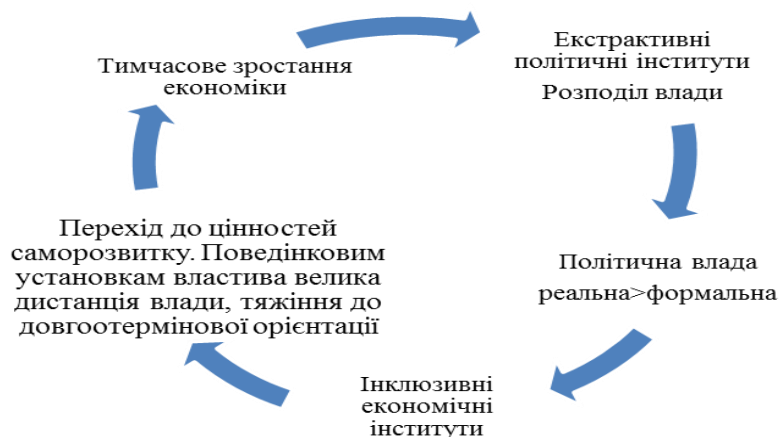

Рис. 2.4 Логіка формування соціального капіталу у країнах, що розвиваються (складено автором за даними [58, с. 37]).

Таке формування інститутів буде призводити до економічного зростання, але тимчасового, і розподілу ресурсів, вигідному політичній еліті.

Реальна політична влада при екстрактивних політичних інститутах може сприяти утворенню розвиткоорієнтованих екстрактивних інститутів (див. рис. 2.5.). Але таких економічних інститутів недостатньо для подолання кризових ситуації, бо розподіл ресурсів відбувається згідно з інтересами політичної еліти.

Рис. 2.5 Логіка формування соціального капіталу у країнах, що розвиваються (складено автором за даними [58, с. 37]).

За екстрактивних політичних інститутів розподіл політичної влади може відбуватися на користь політичної еліти (такими країнами, наприклад, є держави з авторитарним режимом (див. рис. 2.6.). Політична еліта зацікавлена в створенні ренто орієнтованих економічних інститутів для перерозподілу ресурсів на свою користь.

Вони не зацікавлені в створенні економічних інститутів, що ведуть до рівних можливостей усіх акторів національного господарства. За таких умов розвиток економіки неможливий, національне господарство знаходиться у стані стагнації.

Останні моделі формування соціального капіталу характеризують господарські системи, які знаходяться в стані перманентних криз, що постійно відтворюються. Вихід з цього стану довготривалий і потребує формування соціального капіталу більш високого рівня.

Рис. 2.6 Логіка формування соціального капіталу у країнах, що розвиваються (складено автором за даними [58, с. 37]).

Влада, яка відповідає за перерозподіл ресурсів, використовує це для забезпечення своєї вигоди. Саме при таких моделях виникають інституційні пастки розвитку господарства, за яких малоімовірні інституційні зміни, обумовлені тільки національним соціальним капіталом.

За останні кілька років провідні університети світу видали близько ста монографій про причини, природу і наслідки глобальної кризи.

Темпи переміщення капіталу, товарів і людей між країнами неухильно зростали. З моменту падіння Берлінської стіни у 1989 році і до перших ознак світової фінансової кризи у 2007 році обсяг міжнародних потоків капіталу збільшився з 5 до 21 відсотка світового ВВП, обсяг торгівлі – з 39 до 59 відсотків, при цьому число людей, що живуть за межами країни народження, зросла більше ніж на чверть. Але сьогодні картина виглядає не настільки однозначно: міжнародні потоки капіталу різко скоротилися, торгівля перебуває в стані

стагнації. Лише темпи переміщення людей між країнами продовжують зростати [77, с. 7].

Минулі роки нового тисячоліття виявилися контрпродуктивними для більшості країн світу. Статистичні дані світової економіки свідчать про продовження слабкого зростання або рецесії практично в усіх розвинутих країнах – і у США в тому числі. З 1980 р. загальний борг країн – учасниць G7 зріс до 300% ВВП. Історичні дослідження показують, що, як правило, спади, пов'язані з фінансовими кризами, є значно серйознішими і вимагають тривалого відновлення [54, с. 5].

Прихильники неокласичної концепції, ґрунтуючись на теорії фінансового мультиплікатора, пов'язують вихід з кризи зі зменшенням втручання держави в економіку.

В останні роки різко зросла кількість публікацій про системну кризу капіталізму і необхідність переходу до нової системної моделі. У доповіді Світового економічного форуму виділені три категорії економічних ризиків, з розпізнаванням і запобіганням яким не може впоратися діюча система:

- 1) макроекономічні ризики, пов'язані з нестримним зростанням фінансових ринків;
- 2) корупція, організована злочинність і незаконна торгівля;
- 3) виснаження природних ресурсів [171].

Системна криза, соціальна за своєю природою, проявляється в зростанні хронічного безробіття, соціальної нерівності та утриманства, екологічних загроз, кризі духовних цінностей, взаємної довіри і культури.

Нинішній етап глобального розвитку характеризується поглибленням глобальної структурної кризи. Багато дослідників зосереджують особливу увагу на соціальних наслідках глобальної кризи і її фінансових аспектах. При цьому стверджується, що нинішня структурна криза зароджується і концентрується в США. Наводяться дані про астрономічні державні борги США, дефіцити бюджетного і торгового балансу, поглиблення соціальної нерівності, балансування на межі дефолту і фіскального (бюджетного) обриву [112, с. 5].

Якщо дотримуватися цієї логіки, то негативні соціально-економічні наслідки світової структурної кризи також в основному стосуються Сполучених Штатів, хоча вони, однак, забезпечують довгострокове економічне зростання. Глобальна криза вражає всі країни. Глобалізація, глобальні трансформації об'єктивно ведуть до зближення, інтеграції та солідаризації усіх країн, згладжування відмінностей в рівнях соціальної ефективності та конкурентоспроможності їх економік навіть в умовах системно-структурної кризи.

Складне і багатовимірне явище – фінансова криза – не операціональне поняття. Інформація про нього носить переважно дескриптивний характер, недостатньо структурована, суперечлива, фрагментарна, а іноді і свідомо спотворена. В силу «рідкості» криз їх статистика охоплює незначний період і ненадійна.

Зараз під впливом провідних економістів, включаючи Дж. Стігліца, П. Кругмана, Дж. Акерлофа, Р. Шиллера і багатьох інших активно розробляється «нова економічна парадигма» – наукова концепція, яка актуалізує ідеї Дж. М. Кейнса, І. Фішера і Х. Мінські про фінансові мішури і кризи [2; 179; 196]. Вона покликана пояснити умови виникнення таких екстремальних явищ і сформулювати наукові основи для практичних рекомендацій в частині мінімізації негативних наслідків для економіки [169]. Методологія вирішення подібних завдань – це теорія складних систем, оскільки поведінка фінансових ринків, де «все залежить від усього», в цілому відповідає поведінці об'єктів подібного ступеня складності.

Багато вітчизняних та іноземних вчених звертають увагу на ціннісну деградацію соціуму в усіх його сферах і на всіх рівнях, яка в повну силу заявила про себе в ході наростання глобальних дисонансів і диспропорцій. Такий негативний процес посилюється з 60-х років минулого століття і катастрофічно проявився в першій кризі двадцятого століття. Ця глобальна криза новелізувала деструктивні фінансові процеси, але при цьому дуже мало уваги приділялося невідповідності влади на різних рівнях і загальнолюдських цінностей, які об'єднують спільноти і забезпечують стійкий розвиток. На думку

Т. Артемової, однобоке розуміння процесів, що відбуваються в суспільстві, і надія, що за допомогою суто економічних інструментів можна забезпечити новий економічний підйом, здаються сумнівними [10, с. 61-62]. Результати соціологічних досліджень соціально-економічного розвитку країни свідчать, що цінності, поведінкові установки, неформальні інститути стають одними з головних чинників у підвищенні ефективності економіки і забезпечення сталого розвитку і навпаки. За даними Інституту соціології НАН України індекс аномійної деморалізованості українського суспільства дуже великий. Майже 80% респондентів вважають, що заради кар'єри, влади і грошей люди готові на негідні вчинки, а на думку 40% опитаних, заради великих грошей люди згодні на все, замість того, щоб орієнтуватися на реалізацію творчих здібностей, енергії і ініціативності для забезпечення успішної модернізації своєї країни [32, с. 76-77].

Прискорення інтеграційних процесів, розширення економічних, технологічних та інформаційних зв'язків, транспарентність кордонів внаслідок формування єдиного господарського середовища ставлять політичних акторів перед необхідністю взаємодії. При цьому для суб'єктів, які грають головну роль в цьому процесі, важливо не залишитися осторонь від цієї системи. Сформована глобальна політична, правова і економічна система створює сприятливу можливість для вирішення ряду загальносвітових проблем, але ефективність просування залежить від якісних параметрів глобального соціального капіталу. Якість соціального капіталу в свою чергу обумовлена тим, що лежить в основі господарської системи, – відповідністю між неформальними та формальними інститутами, які, в свою чергу, можуть бути екстрактивними або інклюзивними.

Структура соціального капіталу продукує кризовий стан господарства різного виду, і зміна його структури є умовою стійкого розвитку господарської системи. Основою стійкого розвитку, як зазначає О. Аузан, є цінність самореалізації, поведінкові установки довготермінової орієнтації і невелика дистанція влади [21].

Вибір формальних інститутів впливає на неформальні, і продукує виникнення різного типу криз. На думку Д. Асемоглу та Дж. Робінсона політичні

інститути визначають які економічні інститути буде мати держава [14]. Тобто стан економіки залежить від правлячої еліти. Влада має можливість вибору системи унормовування політичної і економічної сфер, що обумовлює стан соціального капіталу.

Високий рівень соціального капіталу буде призводити до стійкого розвитку господарської системи, а низький рівень соціального капіталу призводить до криз [66, с. 21].

Формальні інститути		Неформальні інститути		Цінності	Поведінкові установки		Криза
Політичні	Економічні				Часова орієнтація	Дистанція влади	
Інклюзивні	Інклюзивні			Домінування самореалізації	Довгострокова орієнтація	Невелика дистанція влади	Криза як творче руйнування
	Екстрактивні	Розвиткоорієнтовані		Поступова спрямованість на цінності самореалізації	Формування довгострокових поведінкових установок	Зменшення дистанції влади	Криза як результат втрачених шансів розвитку
		Рентоорієнтовані			Переважає цінності виживання	Формування довготермінової орієнтації	Нестійка тенденція до зменшення дистанції влади
Екстрактивні	Інклюзивні			Перехід до цінностей саморозвитку	Тяжіння до довготермінової орієнтації	Велика дистанція влади	Відтермінована криза
	Екстрактивні	Розвиткоорієнтовані		Переважають цінності виживання	Тенденція до довготермінової орієнтації	Велика дистанція влади	Перманентна криза низькоймовірних перетворень
		Рентоорієнтовані			Домінують цінності виживання	Короткотермінова орієнтація	Велика дистанція влади

Рис.2.7 Класифікація господарських криз як похідні структури соціального капіталу (складено автором).

Соціальний капітал за своєю внутрішньою структурою може складатися з інклюзивних чи екстрактивних інститутів, цінностей та поведінкових установок (див. рис. 2.7).

Взаємодія формальних економічних і політичних інститутів з неформальними інститутами може створювати синергетичний ефект.

Екстрактивні політичні інститути концентрують владу в руках еліти і не обмежують її в тому, як і на що ця влада може вживатися. У свою чергу ця еліта конструює екстрактивні інститути, які дозволяють їй експлуатувати решту населення. Таким чином, екстрактивні економічні інститути природним чином виникають в умовах дії екстрактивних політичних інститутів. Насправді, перші не можуть вижити без других. Інклюзивні політичні інститути, розподіляючи владу серед широкого кола осіб, будуть неминуче руйнувати основу таких економічних інститутів, які підтримують експропріацію ресурсів у більшості населення, створюють бар'єри для входу нових гравців на ринок і в цілому обмежують коло бенефіціарів ринкової економіки вузьким колом владних еліт.

При екстрактивних політичних інститутах та екстрактивних рентоорієнтованих економічних інститутах економіка буде знаходитися у стані стагнації. Країни, в яких діють екстрактивні економічні інститути, що спираються на політичні інститути, які гальмують (або зовсім зупиняють) економічне зростання, рано чи пізно зазнають краху і гинуть. За наявності екстрактивних розвиткоорієнтованих економічних інститутів криза має характер низькоїмовірних перетворень.

Але при екстрактивних політичних інститутах все ж таки можуть створюватися інклюзивні економічні інститути. Є два різних механізми, які доповнюють один одного і ведуть до економічного зростання при екстрактивних інститутах.

По-перше, еліта може направити ресурси у високопродуктивні сектори економіки, які вона контролює.

Відомим прикладом такого економічного зростання були Карибські острови у XVI-XVIII століттях. Більшу частину населення там становили раби, які працювали в тяжких умовах на плантаціях і були поставлені на межу виживання. Багато з них вмирали від недоїдання або перевтомлення. На Барбадосі, Кубі, Гаїті, Ямайці у XVII і XVIII століттях плантатори, які становили меншість населення, контролювали всі політичні інститути і володіли всією власністю, включаючи рабів. У більшості населення не було ніяких прав, права ж еліти, навпаки, були

чудово захищені. Незважаючи на екстрактивні економічні інститути, які дозволяли експлуатувати більшу частину населення, ці острови були одними з найбагатших колоній у світі, оскільки могли дешево виробляти цукор і продавати його на світовому ринку. Економіка островів почала стагнувати тільки тоді, коли з'явилася необхідність переключитися на нові види економічної активності, а це загрожувало і доходам, і владі цукрових плантаторів [14, с. 107].

Інший приклад такого типу – це індустріалізація та економічне зростання в СРСР починаючи з першої п'ятирічки (1928-1932) і аж до 1970-х років. Політичні та економічні інститути в СРСР були надзвичайно екстрактивними, а ринкові відносини були майже повністю заборонені. Проте Радянський Союз досяг досить високих темпів економічного зростання, оскільки міг використовувати силу держави, щоб перекинути трудові ресурси з сільського господарства, де вони використовувалися неефективно, в промисловість [14, с. 107-108].

По-друге, економічне зростання може початися в тому випадку, якщо інклюзивні інститути якимось чином, хоча б частково, виникають в умовах екстрактивних політичних інститутів.

Багато країн з екстрактивними політичними інститутами ніколи не зважались вибудувати інклюзивні економічні інститути, оскільки еліті загрожує процес руйнування. Однак ступінь зосередження влади в одних руках змінюється від країни до країни. У деяких країнах позиції еліти настільки міцні, що вона може розпочати формування інклюзивних економічних інститутів, оскільки впевнена, що навіть це не загрожуватиме її політичній владі. В інших випадках режим з екстрактивними політичними інститутами може успадкувати інклюзивні економічні інститути і з якихось причин прийняти рішення не змінювати їх, принаймні якийсь час.

Таким прикладом може бути Китай. Навіть сьогодні держава і комуністична партія відіграють головну роль у визначенні того, які галузі і компанії отримають додаткові ресурси для розвитку і почнуть швидко розширюватися. Китай зростає швидко, але це все ще зростання в умовах екстрактивних інститутів, під

контролем держави, без помітних ознак переходу до інклюзивних політичних інститутів. Тобто це говорить про відтерміновану неминучу кризу.

Д. Асемоглу звертає увагу на те, що при інклюзивних політичних інститутах економічні інститути стають також більш інклюзивними [14, с. 343]. Але все ж таки екстрактивні економічні інститути при співвідношенні з інклюзивними політичними інститутами будуть призводити до криз як наслідку невикористаних можливостей. Тобто ці кризи перешкоджають подальшому розвитку національних господарських систем.

Економічне зростання і технологічні інновації створюються в результаті процесу, який економіст Дж. Шумпетер називав «творчим руйнуванням» [143]. В ході цього процесу старі технології замінюються новими, нові сектори економіки залучають ресурси за рахунок старих, нові компанії витісняють визнаних раніше лідерів. Нові технології роблять старе обладнання і навички поводження з ним непотрібними. Таким чином, інклюзивні інститути і економічне зростання, який вони підганяють, породжують як переможців, так і переможених, як серед економічних, так і серед політичних гравців. Цей процес можливий лише при наявності інклюзивних політичних та економічних інститутів.

Таким чином, якість структури соціального капіталу, яка визначається співвідношенням екстрактивних та інклюзивних політичних і економічних інститутів, обумовлює розвиток національної господарської системи. Тобто він залежить від того, на власні національні цінності спираються владні еліти чи ні, якою мірою це відображає спрямованість на сучасний національний розвиток, чи поділяються ці цінності і цілі іншими соціальними групами, наскільки адекватно вони закріплюються в формальних інститутах.

Країни, де політична влада представлена олігархічною елітою, потрапляють у так зване хибне коло – пастку стагнації соціального капіталу. Екстрактивні політичні та економічні інститути, велика дистанція влади, цінності, орієнтовані на виживання, сприяють нерівномірному розподілу доходів на користь олігархічних груп та навколорядної еліти і не можуть сприяти виходу на

траєкторію сталого розвитку. Вихід з такої пастки неможливий в короткостроковій перспективі (див. рис. 2.8).

Рис. 2.8 Пастка стагнації соціального капіталу (складено автором).

Як відмічає А. Гриценко, особлива роль у кризових ситуаціях належить еліті. Вона є мозком суспільного тіла, і їй належить вирішальна роль у визначенні шляхів розвитку суспільства. Українська еліта навіть у радянські часи була розколотою. Переважна її частина була інтегрована у радянську систему і відіграла значну роль у економічному, соціальному і духовно-культурному розвитку суспільства, в тому числі й України. Інша частина була налаштована опозиційно, але не мала можливості виступати відкрито. Її опозиційність природно була спрямована проти всього радянського і російського як основного джерела пригнічення, чого в умовах глобалізованого світу замало для розв'язання існуючих суперечностей і забезпечення сучасних трансформацій. І коли ситуація докорінно змінилася, їй не вдалося вийти з протореної колії і запропонувати адекватні українським реаліям шляхи розвитку суспільства. А в умовах зростаючої конфліктності саме на цій основі розвинувся до того ж ще й радикалізм [41, с. 17-18].

Важливе значення для дослідження соціального капіталу має його оцінка. На думку М. Грейбіла значна частина того, що пов'язано із соціальним капіталом, існує в неявній або відносній формі, а це одразу ж позбавляє дослідників можливості простого вимірювання [39, с. 52]. Індивідуальна довіра, участь в організаціях або голосування на виборах дають умовні показники соціального капіталу. Спроби виявити ключові характеристики того, як люди взаємодіють і ставляться один до одного, нашоухуються на брак методів і показників для оцінки цього явища, а також надійних джерел даних.

Один з підходів до оцінки соціального капіталу ґрунтується на вимірюванні соціальних дисфункцій або відсутності соціальної кооперації. Замість вимірювання соціального капіталу як позитивного явища мабуть найлегше виміряти його відсутність або дефіцит через традиційні вимірювання порушень у функціонуванні суспільства: рівень злочинності і наркоманії, кількість судових розглядів, самогубств, сімей, що розпалися, випадків ухилення від сплати податків тощо.

Д. Норт вказує, що недосконалі інститути ведуть до тіньової економіки і, відповідно, її рівень може розглядатися як показник розвитку інституційної структури [88, с. 91-92]. У соціологічних дослідженнях українських вчених використовуються такі показники соціального капіталу, як рівень соціальної напруженості, індекс аномійної деморалізованості, індекс цинізму і індекс національного дистанціювання [91, с. 6-7]. У міжнародній практиці широкого поширення набули такі показники, як індекс сприйняття корупції, індекс державного управління та індекс економічної свободи. Кожен з перерахованих показників відображає певні аспекти соціального капіталу, але не дає комплексного уявлення про нього.

Широке застосування для оцінки соціального капіталу отримав показник довіри. Оцінювання здійснюється за двома аспектами:

- міжособистісна довіра (довіра до людей взагалі);
- інституційна довіра (довіра до організацій, які відіграють ключову роль в генерації громадських "правил гри": уряду, бізнесу, профспілок тощо).

У контексті запропонованої структури соціального капіталу такі оцінки можна розглядати як оцінки довіри, рівень якої характеризує взаємодію формальних і неформальних інститутів.

В сучасних соціальних науках поняття «довіра» є багатозначним, враховуючи різні смисли, які дослідники йому приписують.

Словникове значення слова confidence - віра, довіра, впевненість. Воно походить від латинського fido, що означає «я довіряю». Криза довіри, в якій зараз ми перебуваємо, називають ще кредитною кризою. А слово «кредит» походить від латинського «credo», що означає «я вірю» [1].

Ці смислові тонкощі дозволяють стверджувати, що в позиції економістів, заснованій на простій рівновазі або на протиставленні оптимізму і песимізму, є істотне упущення. Економісти лише частково виявили те, що мається на увазі під вірою і довірою. Вони виходять з того, що довіра раціональна: люди використовують доступну їм інформацію, щоб скласти прогноз, а потім на його основі прийняти рішення. Звичайно ж, нерідко рішення приймаються саме так. Але довіра виходить за межі раціонального. Більш того, людина по-справжньому довірлива часто ігнорує а то і свідомо відкидає певну інформацію. Навіть якщо вона її сприйме, не факт, що діяти стане з її урахуванням. Керуватися вона буде тільки тим, що, як вона вважає, є правдою [1; 105, с. 463].

Якщо довіру розуміти саме так, тоді відразу стає зрозуміло, чому її зміна має таке важливе значення в економічних циклах.

Довіра як поведінка, що виходить за межі раціонального підходу до прийняття рішень, відіграє важливу роль в макроекономіці. Коли довіра людей висока, вони, не роздумуючи, купують, коли низька – починають продавати.

Довіру розуміють як очікування певних дій від людини, групи людей і організацій, готовність дотримуватися норм, в тому числі неформальних інститутів, прийнятих в суспільстві, і звичаїв.

Дослідження рівня довіри здійснюється перманентно в рамках проекту Всесвітнього огляду цінностей (World Values Survey - WVS), який очолює

Р.Інглхарт [206]. Проект охоплює 97 країн. Всього проведено 6 раундів досліджень громадської думки з 1981 по 2014 рік.

Ці дослідження демонструють зміни в світогляді людей, в тому, чого вони хочуть від життя, і в поведінкових установках. Опитування проводяться серед всіх верств населення з використанням стандартизованих опитувальних листів, за допомогою яких виміряють зміни в цінностях, що стосуються релігії, відносин статей, трудової мотивації, демократії, системи управління в країні, соціального капіталу, участі в політичному житті, толерантності, захисту навколишнього середовища і суб'єктивного відчуття благополуччя.

Одним з досліджуваних субіндексів є довіра, а саме – стан довіри в суспільстві, який вивчався дослідниками за допомогою анкетування населення різних країн. Учасникам необхідно відповісти на питання: чи можна, на вашу думку, в цілому довіряти більшості людей або треба бути дуже обережним в стосунках з ними? Результати анкетування з 2010 року по 2014 представлені в таблиці 2.1.

Аналізуючи показник довіри, Р. Інглхарт співвідносить його зі станом розвитку країни [151]. Рівень довіри в різних країнах позитивно взаємопов'язаний з громадянськими свободами і політичними правами всередині країни, якістю національного бізнес середовища, економічної свободи і демократії.

Таблиця 2.1

Результати анкетування стосовно довіри в країнах світу.

	Бразил ія	Індія	Польщ а	Україн а	Росія	СШ А	Сінг апур	Швеці я	Кита й
Більшості людей можна довіряти	7,1	16,7	22,2	23,1	27,8	34,8	37,3	60,1	60,3
Потрібно бути дуже обережним	92,2	77,9	75,6	70,3	66,2	64,3	62,5	37,2	35,2
Немає відповіді	0	0	0	1,6	0,4	0,9	0,2	0,8	1,8
Не знають	0,7	5,4	2,2	4,9	5	0	0	1,6	2,6

Складено автором за даними [207]

Тобто високий рівень довіри, на його думку, притаманний країнам з розвинутими інститутами та свободами. Низький рівень довіри є показником недостатності розвитку соціального капіталу.

Саме через соціальний капітал підтримуються взаємовідносини в суспільстві на основі довіри, взаємоповаги, врахування індивідами не тільки приватних, а й суспільних інтересів [136].

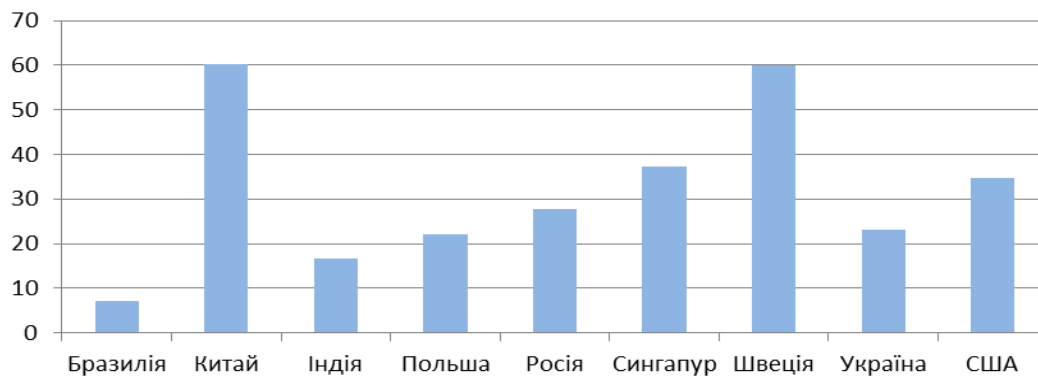

Рис 2.9 Більшості людей можна довіряти 2010-2014рр. (складено автором за даними [207]).

Виникає своєрідна інституційна комплементарність, за допомогою якої здійснюється внесок в економічний розвиток в «горизонтальному напрямку». Від запасів соціального капіталу залежить і ефективність функціонування формальних інститутів, і якість державного управління – вплив на економіку у «вертикальному напрямку». Загальновідомо, що успішно працюють тільки ті компанії, де зібрані не тільки хороші фахівці, а й люди, які довіряють один одному, що пояснюється прагненням створити єдину команду [80, с.4]. Вибір інститутів, які співвідносять вибір формальних інститутів з неформальними, повинен сприяти реалізації сучасних тенденцій розвитку господарської системи для досягнення синергетичного ефекту зростання і стійкого розвитку.

При достатньому запасі соціального капіталу потреба в державному адмініструванні може дещо скорочуватися. У багатьох розвинутих країнах світу саме соціальний капітал обумовлює економічний розвиток (80%), тоді як в бідних країнах світу, як і раніше, важлива роль відіграють природні і речові форми капіталу (25% і 16% відповідно).

Масштабні дослідження соціального капіталу проводяться Інститутом Легатум (Legatum Institute) в розрізі таких індикаторів:

- рівень довіри;
- масштаби пожертвувань;
- ступінь розвитку волонтерства;
- поширення практики допомоги стороннім особам;
- соціальна підтримка близьких;
- розвиток інституту шлюбу;
- релігійність;
- соціальна згуртованість і взаємодія в сім'ї та громаді [180].

Статистичні дані та результати опитувань узагальнюються в єдиний індекс розвитку соціального капіталу, який є складовою індексу процвітання (Legatum Prosperity Index). Найгірший стан соціального капіталу спостерігався в Пакистані (-2,67 бала у 2013-2015рр.), а найкращий - в Норвегії (+4,83 бала у 2013-2015 рр.), як, втім, і в інших скандинавських країнах. Основу скандинавського феномена процвітання складає розвиток соціального капіталу, особливий зв'язок між мотивацією до успіху, доступом громадян до різних суспільних можливостей, а також своєрідні релігійні цінності, які не мають відношення до фінансово-економічного благополуччя. Низький рівень довіри громадян України практично до всіх державних інститутів, як і незадоволеність роботою практично всіх органів влади, дивним чином кореспондується і високим попитом на державне управління, що отримало назву «парадоксу соціального капіталу» [161], характерного для більшості країн з ринками, що формуються.

Якщо порівнювати темпи зміни соціального капіталу, то його істотне поліпшення відзначено в Аргентині, Мексиці, Китаї, Швеції, Україні і Білорусі. Оскільки більшість з цих країн належать до держав з економіками, що розвиваються, то рівень розвитку соціального капіталу залишається у них незначним у порівнянні з розвиненими економіками. Зменшення соціального капіталу спостерігається, перш за все, в країнах з розвиненими економіками, де

його рівень скоротився. Це обумовлено значною мірою фінансово-економічною кризою, яка підірвала довіру громадян до державних економічних інституцій.

У країнах, що розвиваються, навпаки, рівень соціального капіталу зріс, що обумовлювалося не тільки його загальним низьким рівнем, а й прагненням громадян знайти нові способи вирішення соціально-економічних проблем «в обхід» держави [161].

Таблиця 2.2

Динаміка розвитку соціального капіталу в країнах світу у післякризовий період 2013-2015 рр.

	2013		2014		2015	
	Рейтинг	Зміни	Рейтинг	Зміни	Рейтинг	Зміни
Норвегія	1	4,86483	1	4,87357	2	4,77660131
Данія	3	3,78681	3	4,061	3	3,8243413
США	9	2,96878	7	3,33793	11	2,8834722
Великобританія	12	2,81831	12	2,78997	12	2,68889618
Німеччина	15	1,78776	17	1,82439	15	2,19295025
Польща	29	0,76958	44	0,23482	31	0,76195735
Беларусь	22	0,95831	20	1,27722	34	0,73047
Японія	21	1,06997	21	1,22661	26	1,02732444
Китай	23	0,95279	23	1,0056	25	1,04216552
Україна	33	0,58284	37	0,49733	38	0,60571802
Росія	59	-0,1383	62	-0,2629	46	0,24383056
Бразилія	65	-0,3899	60	-0,1947	67	-0,4829565
Індія	107	-3,3902	106	-2,8862	105	-2,538753
Пакистан	105	-2,7799	100	-2,2727	107	-2,9979801

Складено автором за даними [161].

Соціальний капітал – це виникаюча в результаті вибору формальних інститутів, унормована система взаємовідносин з відтворення господарської системи, що відображає поєднання економічних і політичних екстрактивних і інклюзивних інститутів, обумовлених успадкованими формальними і неформальними інститутами. Відповідно, змістоутворюючою функцією соціального капіталу є інтегруюча. Постійна взаємодія екстрактивних і інклюзивних інститутів з неформальними обумовлює трансформацію господарської системи і спрямована на досягнення стабільного її розвитку.

Похідними від неї є стабілізуюча і трансформаційна функції. Якщо обрані інститути балансуються з успадкованими формальними і неформальними інститутами, потенціал сталого функціонування господарської системи зростає, стабілізаційна функція реалізується. Якщо здійснюється адаптація ендогенних формальних інститутів господарської системи до екзогенних формальних і неформальних, спрямована на реалізацію національних інтересів довгострокового розвитку, – реалізується трансформаційна функція соціального капіталу.

Це фундаментальна структура функцій соціального капіталу. В окремі періоди господарської системи після кризи може актуалізуватися трансформаційна чи стабілізаційна функція.

Співвідношення між формальними екстрактивними чи інклюзивними економічними і політичними інститутами та неформальними, що складається в процесі його функціонування в часі і просторі, відображає структуру соціального капіталу. Механізм взаємодії неформальних інститутів на рівні поведінкових стандартів і цінностей і обраних формальних інститутів дозволив виділити такі види криз:

- відтерміновані кризи;
- перманентні кризи-стагнації (перманентна криза низькоїмовірних перетворень, перманентна безнадійна криза);
- кризи як наслідок невикористаних можливостей (криза як результат втрачаємих шансів розвитку, криза як результат відтворення перешкод розвитку);
- кризи як творче руйнування [66, с. 21].

Таким чином, кризи як закономірний процес розвитку господарської системи мають складну природу, яка проявляється на феноменальному рівні як шоки найактуальнішої сфери діяльності суспільства. Протидія руйнівним процесам в системі господарювання пов'язана з поглибленим аналізом криз як похідних від когнітивно-поведінкових дій, що вміщуються в фрейми господарсько-правових інститутів.

2.2 Деструктивні та конструктивні типи соціального капіталу

Кризи свідчать про порушення господарською системою її функцій. Різні види кризи продукують різні за терміном дисфункції та різні за змістом процеси відновлення соціального капіталу. За терміном подолання дисфункцій виокремлюються короткострокові та довгострокові процеси. За змістом дисфункції соціального капіталу вони пов'язані з невиконанням головної функції - інтегруючої.

Соціальний капітал, який дуже важко не тільки виміряти, але і визначити, являє собою поєднання особистісних та інституційних відносин, яке визначає, чому різним спільнотам в різному ступені вдається перетворити ресурси, що знаходяться в їх розпорядженні, в стійкий добробут [119].

В якості основної норми, що бере початок в традиційних суспільствах, але представляє собою одну з найважливіших складових соціального капіталу сучасних суспільств, виділяють норму колективізму, готовність докласти зусиль і спрямувати ресурси на досягнення загального блага. Важливість розвитку соціального капіталу для забезпечення сталого розвитку сучасних суспільств підкреслюють не тільки дослідники, але і громадські діячі, експерти міжнародних організацій. Як відзначають експерти Світового банку: «Не будь його, суспільство б просто розвалилося, і не було б мови про економічне зростання, сталий розвиток і добробут людства» [189, с. 211]. Соціальний капітал суспільства – це своєрідний клей, який пов'язує суспільство в цілісний організм, становить основу для підтримки соціального єднання і успішної взаємодії всіх структур і інститутів.

Є численні емпіричні та теоретичні дослідження, що підтверджують наявність порівняльних конкурентних переваг у спільнот, в яких соціальний капітал виконує повноцінно свої функції. Швейцарський дослідник Ф. Борншир, порівнявши дані по 24 розвинених і 9 новим індустріальних країнах, дійшов висновку про наявність зв'язку між рівнем довіри і толерантності в суспільстві і успіхами економічного розвитку [154, с. 31]. Найбільш відомий і переконливий приклад - різкий ривок конкурентоспроможності східно-азійських країн

(Південної Кореї, Тайваню, Сінгапуру, Гонконгу), який неможливо повністю пояснити мобілізацією ресурсів капіталу і праці. Найважливіше, на думку експертів, полягає в тому, що уряди цих країн докладають максимум зусиль для полегшення і вирівнювання доступу до освіти та інформації, зниження соціальної нерівності, толерантного ставлення до всіх видів релігій і успадкованих цінностей.

Велика кількість дослідників наголошує на тому, що саме через довіру як квінтесенцію соціального капіталу підвищується ефективність ринкових механізмів. Вагомо нижчу частку витрат бізнесу на убезпечення угод, перевірку надійності та платоспроможності контрагентів мають суспільства з високим рівнем довіри. Представники підприємств сміливо розширюють коло ділових партнерів та впевнені в стабільності «правил гри». Все це призводить до розвитку здорового конкурентного середовища, сприяє залученню довгострокових інвестицій і інноваційних проектів.

Довіра є непрямим виразом рівня інституційного порядку, властивого даній господарській системі. У зрілої системі порушення порядку, викликані поточними флуктуаціями середовища, долаються за рахунок перекриття зон відповідальності, в межах яких інститути можуть заміщати один одного. Тому сьогоденні шоки і коливання не вимагають від суб'єктів відмови від довіри, що може бути охарактеризоване як принцип презумпції довіри. Завдяки цьому принципу стабільна довіра може існувати на динамічній основі. Але як тільки масштаби інституційної субституції перестають відповідати масштабам інституційних розривів, суб'єкти змушені відмовитися від безумовної довіри на користь повноцінних процедур розпізнавання, ідентифікації, перевірки, вибору форми і масштабів гарантій. Трансакційні витрати зростають, підвищуються ризики ринкової спеціалізації, збільшуються страхові запаси, падає ефективність використання ресурсів. Інституційно обумовлене звуження простору довіри стає додатковим чинником кризового падіння економіки [146, с. 3-4].

У той же час корисні ефекти функціонування соціального капіталу виходять далеко за межі ринкового сектора. Втілений в громадських організаціях і в

переплетеннях неформальних зв'язків, цей ресурс сприяє зміцненню позицій сім'ї, полегшенню праці в домашньому господарстві, поліпшенню мікроклімату в школах, зниженню рівня злочинності. Часто відзначається і його внесок у поліпшення здоров'я населення. Інакше кажучи, соціальний капітал через цілий спектр чинників сприяє збереженню та підвищенню в цілому якості людського потенціалу нації. При цьому відносини, які формують соціальний капітал, несуть в собі не тільки конкурентні основи, а й потенційні можливості співпраці, єднання.

Таким чином можна зробити висновок, що причини, які заважають менш успішним країнам отримати вагомі переваги від використання наявних у них ресурсів, – це порушення функцій соціального капіталу, що перешкоджає його розширеному відтворенню.

В основі кожної національної моделі економіки знаходяться господарська культура та господарські традиції, що становлять основу менталітету і проявляються в поведінкових установках неформального інституту, що відображає специфіку колективної свідомості. Через менталітет проявляються пласти культури різних епох, створюється архетип і формується стиль життя, традиції, звичаї, форми спілкування людей. Тому ментальні цінності, будучи продуктом культури, визначають економічну свідомість людей і обумовлюють економічну діяльність.

Як свідчить історичний досвід, якщо в суспільстві панують цінності, які підтримують довіру до людей, емпатію і чесність у взаєминах партнерів, повагу до прав приватної власності, законослухняність і орієнтацію на довгострокову співпрацю, як вияв готовності взяти на себе зобов'язання і виконувати їх, то ймовірність функціонування ефективної ліберальної моделі розвитку в такому суспільстві є дуже високою. У такому суспільстві не виникає необхідності широкомасштабного залучення правових та владних важелів примусу до виконання правил, а значить, координація здійснюється переважно за рахунок ринкового механізму. І, навпаки, в тих системах, де не склалося єдиної етичної основи економічної діяльності і має місце високий рівень розбалансованості ціннісних орієнтирів людей, координація вимагає посилення державного контролю над виконанням правил і, відповідно, переважання державної координації [96, с. 22].

Таким чином, національні моделі, основними характеристиками яких є домінуючі форми власності та координаційні інститути, завжди базуються на ментальних підставах, які сформували ціннісно-нормативні системи особистості і суспільства.

Національні цінності формуються протягом тривалого історичного періоду під впливом природно-кліматичних, географічних, економічних і соціальних історичних умов життєдіяльності народів. Неоднорідність цих умов призводить до вкорінення в суспільній свідомості різних ціннісно-нормативних систем, а значить, і різних інституційних умов для функціонування ліберальних моделей. В ході історичного розвитку в більшості європейських країн склалася система цінностей, домінуючим в якій стало сумлінне ставлення до праці як єдиного засобу зростання добробуту, емпатія, надія на власні сили при веденні господарства, прерогатива індивідуалізму, законслухняність, повага до прав приватної власності, ідеали свободи і громадянського суспільства, рівність. Ці цінності заклали етичний фундамент для ефективного функціонування переважно ринкової координації. Історичні умови розвитку пострадянських країн сприяли укоріненню таких цінностей, як колективізм, праця як засіб виживання, невибагливість, скромність у споживанні, прерогатива суспільної користі, бажання підприємців діяти не тільки заради особистої вигоди [96, с. 22-23]. Звідси – закріплення і домінування державних форм координації. Ці риси сформували національний соціальний капітал.

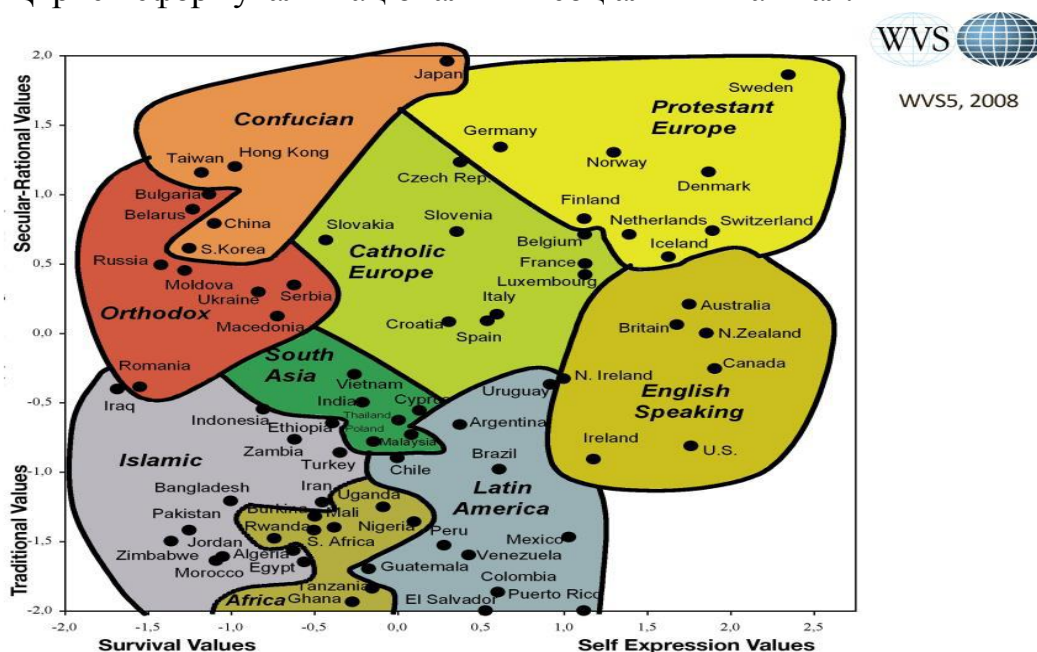

Рис. 2.10 Рівень цінностей, 2008 р. [113, с. 2].

Товариством споживчих досліджень – GFK Ukraine було проаналізовано стан цінностей в Україні.

У 2015 році порівняно до 2008 року Україна відкотилась до цінностей індустріального суспільства через зтяжну економічну кризу. Це можна побачити на рис. 2.10 та рис. 2.11.

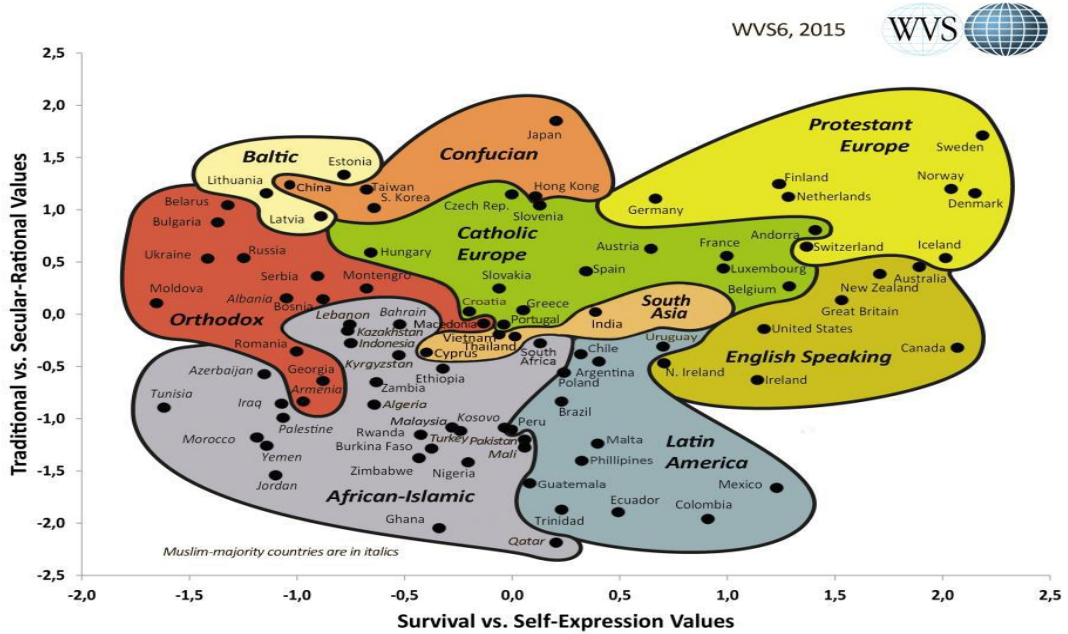

Рис. 2.11 Рівень цінностей, 2015 рік [113, с. 2].

Порівнюючи цінності українців 2009 року та 2013 року можна побачити помітні зміни в шкалі важливості цінностей (див. рис 2.12).

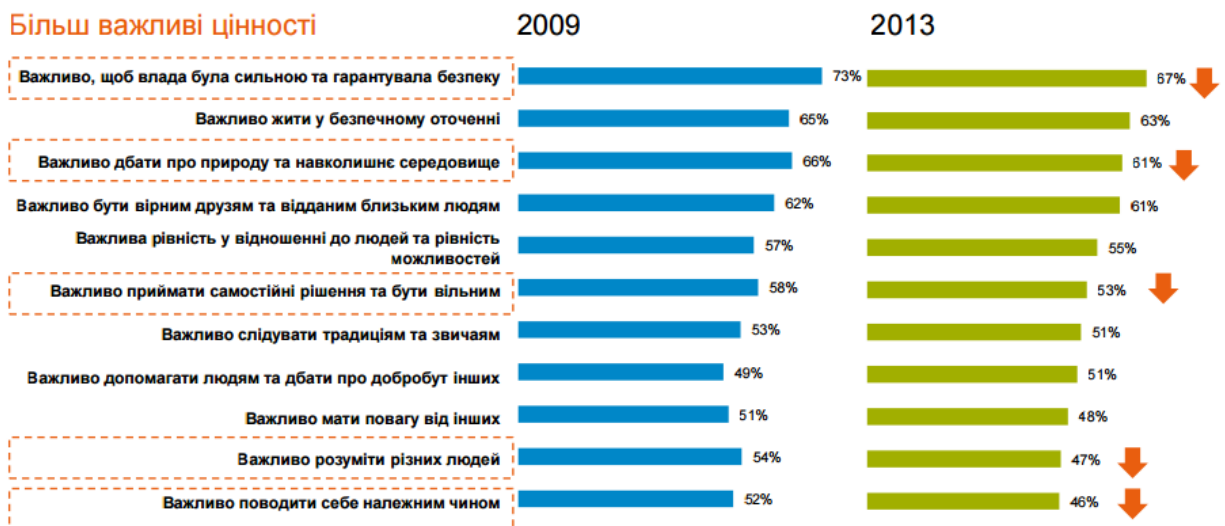

Рис. 2.12 Цінності українців у 2009 р. та 2013 р. [113, с. 3].

Значно зросла дистанція влади. Господарські системи з високою дистанцією влади виробляють правила, механізми, ритуали, які утворюють і відтворюють ієрархічні відносини між її членами. Збільшення дистанції влади свідчить про зростання владної диференціації, розбіжності між людьми з різними владними повноваженнями, відчуження громадян від реалізації функцій суспільного управління. Україна з показником 92 має високу дистанцію влади.

Індивідуалізм характеризує ступінь, в якому культури заохочують індивідуалістичні тенденції в протилежність колективістським.

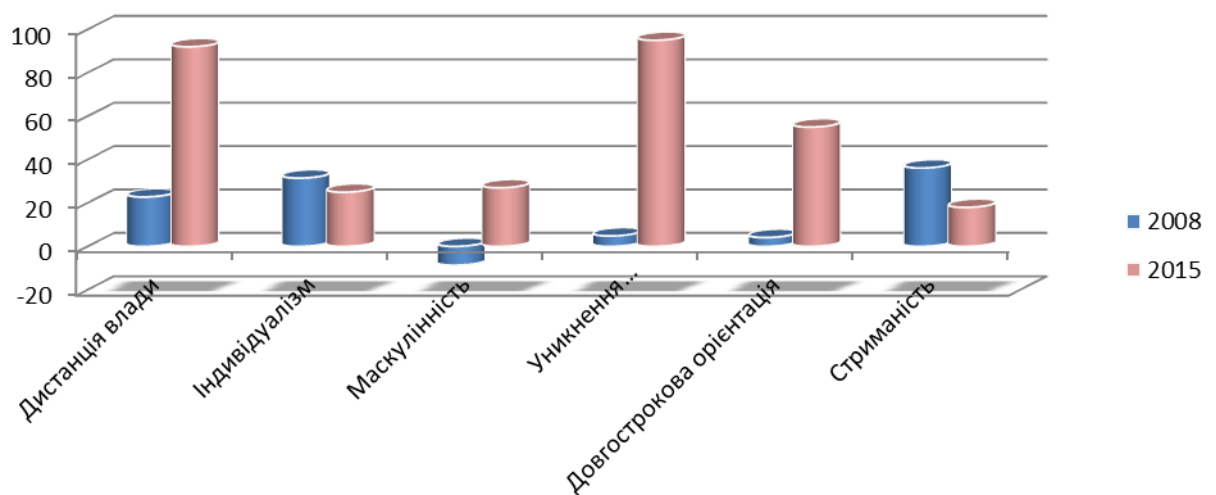

Рис. 2.13 Зміна параметрів поведінкових установок України за типологією Г.Хофстеде [63]

В індивідуалістичних суспільствах потреби, бажання, інтереси окремої людини домінують над груповими або колективними цілями. Колективістські суспільства, навпаки, детермінують жертвність особистими інтересами заради спільного блага. В останні роки і так не дуже високий для країн з ринковою економікою показник індивідуалізму зменшився. Поведінкові установки до спільних дій стали затребуваними і реалізуються в широкому русі волонтерських організацій.

Індекс «уникнення невизначеності» відображає здатність суспільства справлятися з тривогою і стресами, викликаними непередбачуваними змінами. Високі показники (95) свідчать про відчуття загроз неоднозначних ситуацій, прагнення до стабільності. При швидкому збільшенні цього показника,

відставанні вибудовування засобів адаптації до невизначеності може спостерігатися намагання їх подолати шляхом втечі від них, зокрема, посилення міграційних настроїв серед молоді і найбільш професійно конкурентних на зовнішніх ринках верст населення.

По параметру «довгострокова орієнтація» ми маємо 55. Цей параметр відображає те, наскільки суспільство проявляє прагматизм і стратегічно орієнтується на майбутнє в протилежність короткострокової орієнтації. Оцінка 55 не відображає ще явну перевагу до довгострокової орієнтації, але тенденція вже намічається.

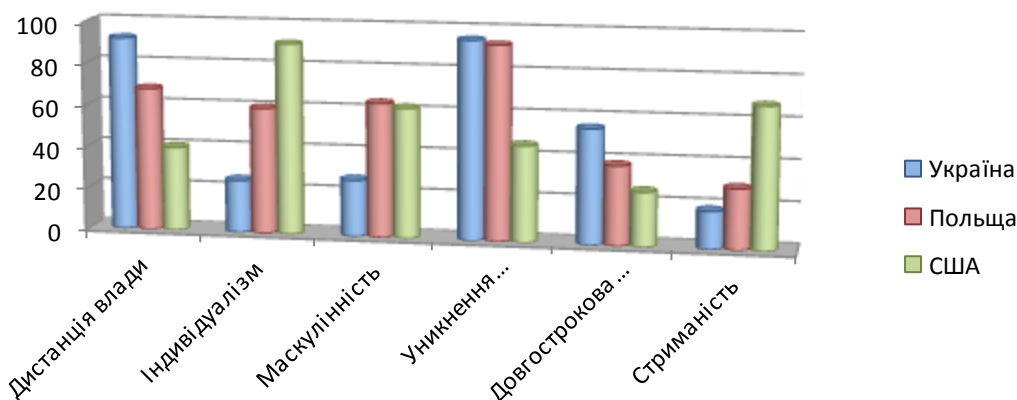

Рис. 2.14 Порівняння індексів України за типологією Г.Хофстеде з Польщею та США в 2015 р. [63].

Індекс «поблажливість/стриманість» в Україні становить 18. Це означає, що незначна кількість осіб вважає себе щасливими, превалує відчуття безпорадності, суспільству властива схильність до песимізму, незначний акцент робиться на вільний час та задоволення зростаючих потреб.

Порівняння цінностей в країнах, які демонстрували помітні результати в розвитку інформаційно-комунікаційних технологій і посиленні конкурентних переваг свідчить про різний їх рівень. Дистанція влади в Україні є найбільшою. Найменший показник у США (40). За індексом «індивідуалізм» США посідає перше місце (91), а Україна – останнє (25). За критерієм «маскулінність» США з Польщею мають відносно однаковий показник (62 та 64). В Україні цей показник удвічі менший (27). Уникнення невизначеності показує нам, що Україна має

відносно однаковий результат з Польщею (95 та 93). По індексу «довгострокова орієнтація» Україна має 55, Польща – 38, США – 26. «Стриманість» показує нам, що Україна знаходиться на останньому місці з показником 18, а США – на першому (68). Це обґрунтовує неможливість простого експорту реформ, формальних інститутів [63]. Вони не будуть сприйматися господарською системою, соціальний капітал увійде в тривалий процес порушення функціонування.

Формами реалізації соціального капіталу можуть розглядатися партнерство, блат, клієнти, корупція як певний тип відносин. При цьому погодимося з думкою Дж. Коулмена, що форм реалізації соціального капіталу дійсно безліч, і їх можна розглядати як конструктивні та деструктивні в рамках господарської системи [69], що є наслідком порушення системи функцій соціального капіталу, коли формальні інститути не асимілюються чи відторгаються господарською системою, а її стабілізація здійснюється за рахунок специфічних трансформаційних форм соціального капіталу (блат тощо).

В зв'язку з цим проаналізуємо найбільш поширені і обумовлені інституційною системою специфічні трансформаційні форми соціального капіталу.

Блат - система відносин, заснована на використанні особистих контактів (канали, мережі) для отримання доступу до суспільних ресурсів: товарів, послуг, джерел доходу (освіта, робочі місця, посади тощо) і привілеям в обхід формальних процедур, що регулюють доступ до ресурсів особистого споживання [60, с. 177].

Корупція - встановлення привілейованих, заснованих на близькості відносин між економічним суб'єктом і державним службовцем шляхом підкупу останнього. Відображає прагнення суб'єктів до перетворення влади через примус в неузгодження або узгодження в індивідуальному порядку [40, с. 44-45].

Індекс сприйняття корупції (The Corruption Perceptions Index) – це глобальне дослідження і супроводжуючий його рейтинг країн світу за показником поширеності корупції в державному секторі. Розраховується за методикою міжнародної неурядової організації Transparency International і заснований на

комбінації загальнодоступних статистичних даних і результатів глобального опитування.

В рамках індексу корупція визначається як будь-які зловживання службовим становищем з метою особистої вигоди. Індекс ранжує країни за шкалою від 0 (найвищий рівень корупції) до 100 (найнижчий рівень корупції) на основі сприйняття рівня корумпованості державного сектора.

Якщо зіставити індекс сприйняття корупції з індексом процвітання країн світу, то можна побачити пряму залежність, яка показує, що країни, які мають розвинену економіку, мають низький рівень корупції. Таким чином, корупція виступає як деструктивний тип соціального капіталу, що призводить до занепаду економіки (див.рис. 2. 15).

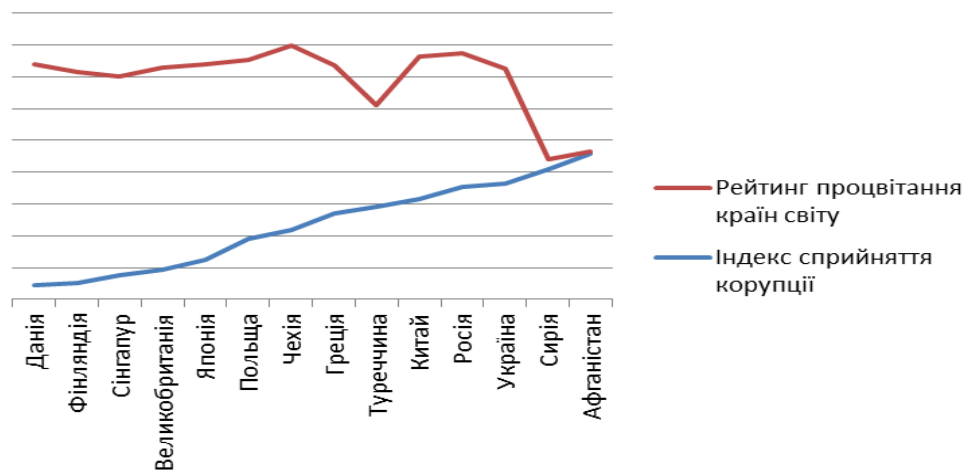

Рис. 2.15 Взаємозв'язок між індексом процвітання країн та індекс сприйняття корупції, 2015 р. (складено автором за даними [160; 200]).

В свою чергу, індекс процвітання країн світу Інституту Легатум (The Legatum Prosperity Index) - це комбінований показник, який вимірює досягнення країн світу з точки зору їх благополуччя і процвітання.

Індекс складається на основі різних 79 показників, об'єднаних у вісім категорій, які відображають різні аспекти життя суспільства і параметри суспільного добробуту:

1. Економіка.
2. Підприємництво.

3. Управління.
4. Освіта.
5. Охорона здоров'я.
6. Безпека.
7. Особисті свободи.
8. Соціальний капітал [200].

Рівень корупції в Україні залишається високим. За даними Taylor Nelson Sofres Ukraine, яка проводила опитування серед населення України у вересні 2016 року для Національної ради реформ, найактивнішу участь у подоланні корупції на державному рівні беруть на себе журналісти (43%), члени громадських організацій (27%). Також на думку опитуваних ніхто не докладає зусиль у боротьбі з корупцією (27%) (див. рис. 2.16) [142, с. 12].

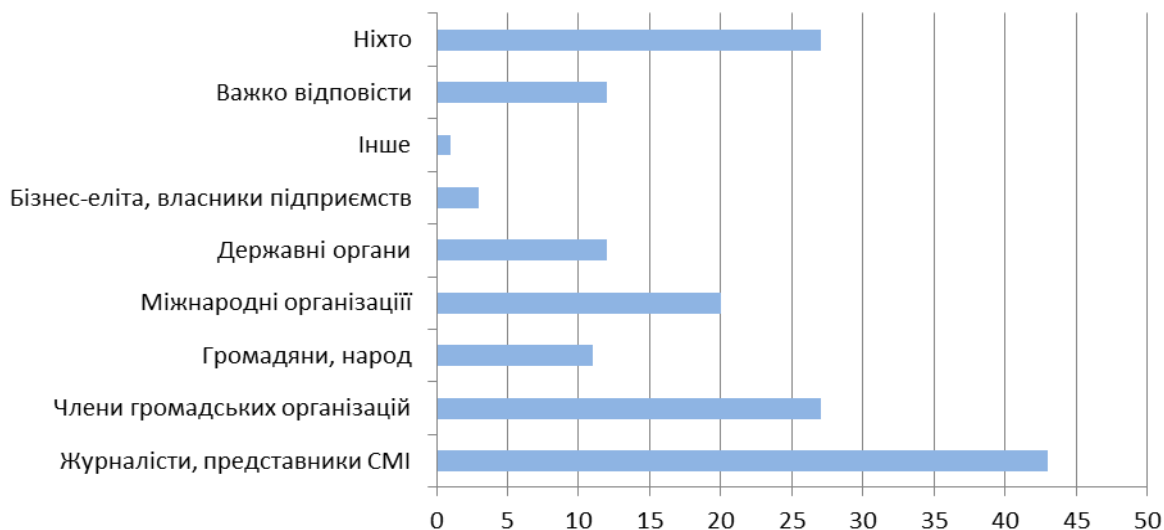

Рис. 2.16 Участь у подоланні корупції в Україні на вищому, державному, інституційному рівні (складено за даними [142, с.12]).

За даними Taylor Nelson Sofres Ukraine боротьба з корупцією є однією з найбільш поінформованих реформ, але ця реформа є і однією з найменш ефективних на думку українців (див. рис 2.17).

З квітня, ефективність реформи почала дещо зростати, оскільки розпочало роботу Національне агентство із запобігання корупції. Також населення відмічає зменшення прикладів зіткнення з корупційними діями протягом останнього року,

але основна причина звернення до корупційних практик – впевненість, що без хабаря ситуація не буде вирішена [142, с.10].

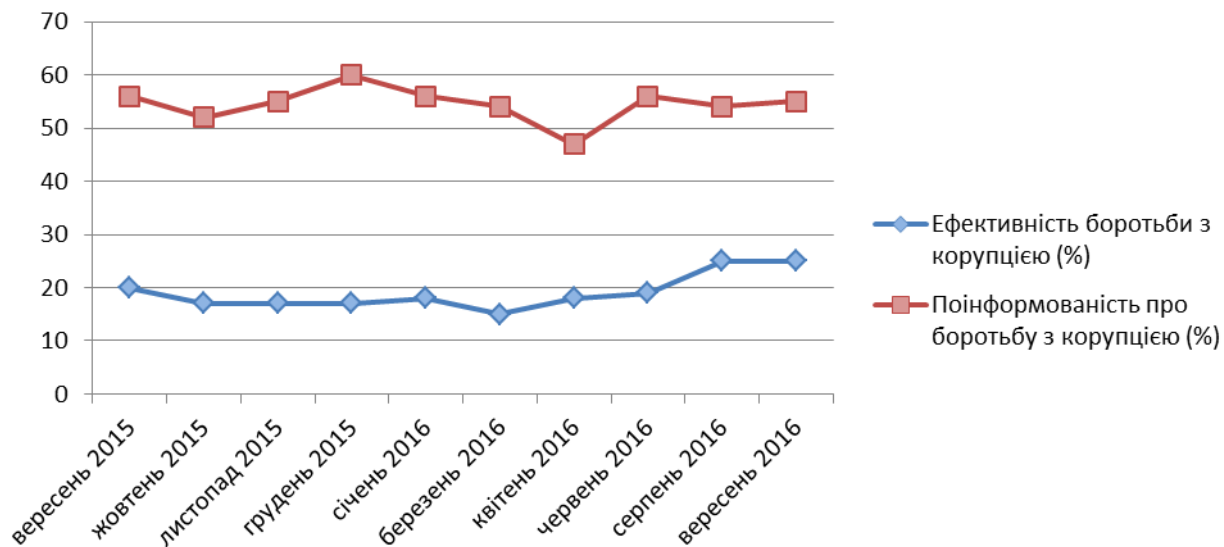

Рис. 2.17 Ефективність антикорупційної реформи в Україні та поінформованість населення щодо цієї реформи (складено за даними [142, с.8]).

Слід зазначити, що поінформованості недостатньо для вирішення проблем, бо таким чином довіра не зростає. Для того, щоб довіра до державних інститутів зростала, важлива прозорість реформ. Корупція виникає в результаті відсутності балансу неформальних інститутів з вибудованими формальними інститутами, які, в свою чергу, також тяжіють більш не до інклюзивних, а екстрактивних. Функції соціального капіталу порушуються і він набуває деструктивного характеру, що добре видно на прикладі України.

Як вказує Е. Райнерт, корупція – це сурогатна форма господарських відносин, коли люди не можуть легально отримати дохід, вони вдаються до хабарів [50]. Саме в цьому і проявляється сутність соціального капіталу як деструктивного. На його думку, кращий спосіб позбутися корупції – це побудувати здорову економіку.

Корупція в Україні значною мірою успадкована від планової економіки і виступає у формі обміну послугами. Найактуальніша проблема України, з точки зору Е. Райнерта, – це конфлікт кількох ідеологій управління країною і груп, які їх

відстоюють. Елітам зараз вкрай важливо досягти консенсусу щодо того, як функціонує світ навколо і яке місце займає в ньому Україна [52].

Після розпаду СРСР Україна від комунізму намагалась перейти до нового лібералізму. На думку вченого розумної опозицією комунізму є не лібералізм, а консерватизм, який зберігає ті інститути, які корисні, і ті практики, які успішні [51].

Клієнтелою, або відносинами типу «патрон-клієнт», називають неформальні персональні зв'язки в «ситуації, коли ресурси влади і впливу розподілені нерівномірно серед дійових осіб, а родинні або дружні відносини відсутні» [22, с. 105; 99].

Партнерство – спільна діяльність, заснована на рівних правах і обов'язках і спрямована на досягнення спільної мети [3, с. 136]. Дане визначення характеризує партнерство як процес, проте в основі партнерства як процесу лежить обмін-спілкування, в результаті якого формуються певні норми і правила, створюються соціальні мережі, здатні приносити певний дохід як учасником, включеним в дані мережі, так і суспільству в цілому. Це дозволяє розглядати партнерство як форму реалізації соціального капіталу на мезо- і макроекономічному рівні.

Залежність форм реалізації соціального капіталу від інституційної системи його формування наочно простежується в період реформування інституційної системи СРСР до сучасних пострадянських країн.

Блат був характерною формою реалізації соціального капіталу в період СРСР.

Є певні особливості інституційної системи цього періоду, які обумовлюють реалізацію соціального капіталу в формі блату:

1) суперечливий характер відносин власності: на словах її оголошували суспільною, хоча в житті нею розпоряджався партійно-державний апарат;

2) нормований розподіл благ провокує дефіцит і виникнення неформальних каналів доступу, які властиві плановому соціалістичному господарству;

3) співіснування комуністичної ідеології і реальної соціальної диференціації [60, с. 178].

Реформи 90-х років підірвали ті елементи інституційної системи, на яких базувався блат: приватизація змінила відносини власності, істотно розширилася сфера монетарних обмінів. Зіграли свою роль і суворі економічні тенденції 90-х років: різкий спад промислового виробництва, криза інвестицій, зростання взаємних неплатежів тощо. Були зруйновані колишні форми солідарності, взаємодопомоги, що підірвало систему соціальної захищеності і підштовхнуло процеси соціальної поляризації населення.

Перераховані вище тенденції не означають, що контакти і зв'язки зовсім перестали функціонувати. В СРСР слово «блат» розумілося як корисні знайомства. Походження поняття пов'язано з появою іноземних технічних фахівців в період індустріалізації 1920-30-х років. У закріплених для їх обслуговування магазинах їм продавали товари, відсутні в загальному продажі, при пред'явленні особливого документа на аркуші паперу - продавали по «блату» (нім. Blatt - лист) [60, с. 178]. Таким чином, слово «блат» стало використовуватися для позначення неформальних зв'язків, контактів. Змінився їх характер: місце ціннісної орієнтації (етичні принципи блату були, по суті, загальнолюдськими – поставитися по-людськи, виручити і піти назустріч, але застосовані тільки до «своїх») займає неприхована економічна зацікавленість. Місце етичних принципів зайняла специфічна етика без моралі. Відносини, засновані на блаті, підірвали формування громадянського суспільства, тому що були спрямовані на ще більшу експлуатацію залишків радянської державної системи і призвели до безпрецедентного зростання корупції і клієнтелізму.

Сучасна пострадянська інституційна система характеризується недосконалістю інститутів громадянського суспільства, суперечностями між формальними і неформальними інститутами, вертикальною структурою соціального контракту. В зв'язку з цим базовими параметрами інституційного середовища є критично низький рівень інституційної та узагальненої довіри, владні ж відносини носять нав'язаний персоніфікований характер. За таких умов локалізація відносин відбувається з метою захисту від невизначеності і подолання адміністративних бар'єрів, формуються закриті централізовані соціальні мережі,

відтворюється вертикально інтегруючий соціальний капітал з функцією приватного і клубного блага, який реалізується в формі корупції та клієнтелізму.

Діяльність корупційних мереж проявляється у формуванні неформальних і нелегальних взаємозв'язків і взаємозалежностей між чиновниками по вертикалі управління в одному відомстві чи іншій структурі, а також по горизонталі на різних рівнях управління між різними відомствами та іншими структурами. Ці взаємозв'язки і взаємозалежності використовуються для систематичного вчинення корупційних обрядок, як правило, з метою особистого збагачення, розподілу бюджетних коштів на користь структур, що входять в корупційну мережу, підвищення її нелегальних доходів або для отримання конкурентних переваг фінансово-кредитним і комерційним структурам, які входять в корупційну мережу, з метою подальшого отримання таких доходів. Корупція як система відносин виникла і розвивається в умовах клієнтелізму як особливої форми організації суспільства [134]. Патрон-клієнтські відносини формують своєрідні мережі особистих відносин, що зв'язують чиновників з конкретними приватними і корпоративними інтересами в сферах бізнесу і фінансів. Для ефективної протидії корупції, клієнтелізму і блату необхідно створювати відкриті горизонтальні асоціації, здатні реально конкурувати за ефективністю в рішенні значущих проблем з локальними соціальними мережами. Альтернативою в цьому плані може виступити партнерство як форма реалізації соціального капіталу.

В рамках дослідження партнерства як форми реалізації соціального капіталу пропонуємо виділити два типи партнерства: ділове (бізнес-партнерство) і соціальне партнерство.

Ділове партнерство виникає між економічними агентами, які володіють економічно значущою власністю, ведуть активну і вільну господарську діяльність. Таке партнерство спрямоване на отримання прибутку від спільної діяльності.

Соціальне партнерство постає як форма відносин між підприємцями (роботодавцями), працівниками та державою з метою узгодження інтересів, формування певних норм і правил поведінки при здійсненні економічних трансакцій. Подолання локалізації та розвиток позитивного соціального капіталу

може досягатися через створення умов розвитку партнерських відносин як форми реалізації соціального капіталу.

Інститут свободи, права власності, а також такий неформальний інститут, як довіра, розглядаються як базові у формуванні соціального капіталу, та є умовами, що отримують свій подальший розвиток в процесі партнерства.

Економічна свобода проявляється як можливість і здатність побудови «горизонтальних» відносин:

1) між соціальними учасниками, що володіють економічно значущою власністю (ділове партнерство);

2) між підприємницькими та непідприємницькими учасникам, відносини між якими складаються в рамках трудової і соціальної диференціації (соціальне партнерство).

Важливою умовою розвитку партнерських відносин як форми реалізації соціального капіталу є чітка специфікація прав власності. Необхідно визначити не тільки суб'єкта власності, а й її об'єкт, а також спосіб наділення нею. Специфікація прав власності сприяє створенню стійкого економічної середовища, зменшуючи невизначеність і формуючи у індивідуумів стабільні очікування щодо того, що вони можуть отримати в результаті своїх дій і на що вони можуть розраховувати у відносинах з іншими економічними агентами [120, с. 244]. Для того, щоб формування горизонтальних відносин сприяло нагромадженню соціального капіталу як суспільного блага, поняття економічної свободи і права власності має бути освоєно широкими масами людей як значуща цінність і норма повсякденної поведінки. Ще один інститут формування соціального капіталу – довіра. Він виділяється як базовий і також розвивається в процесі партнерства. Позитивно-довірливе ставлення до партнера є невід'ємною частиною сучасного поняття економічної свободи і мережевих взаємодій [73; 86, с. 78]. В основі виникнення відносин партнерства лежить феномен неперсоніфікованої довіри.

Потенційним партнером може бути будь-який економічний агент, що володіє заданими властивостями, при цьому особисте знайомство, родинні чи інші зв'язки з ним мають другорядне значення (або ж не мають значення зовсім).

Створення інституційних умов для розвитку ділового і соціального партнерства дозволить формувати відкриті горизонтальні соціальні мережі, засновані на дотриманні економічної свободи, повазі прав власності і на неперсоніфікованій довірі, що призведе до формування соціального капіталу як суспільного блага.

Західні автори, як правило, вважають, що руйнування соціального капіталу відбулося в радянський період. Вони вказують, що на рівні суспільства соціальний капітал потребує розвиненої інституційної інфраструктури, що підтримує громадський порядок і забезпечує механізми участі різних верств і груп населення в суспільному житті [115, с. 376]. У радянській же системі регламентація різних сторін життя суспільства зверху не давала простору для індивідуальної ініціативи і перешкоджала розвитку горизонтальних зв'язків.

Звісно ж, проте, що умови для нагромадження соціального капіталу в дореформений період були скоріше суперечливі, ніж однозначно негативні. З одного боку, відсутність реальної демократії, обмеження економічної свободи та розвиток державного патерналізму підривали активність населення і стримували розвиток соціального капіталу на рівні окремих соціальних груп і співтовариств. З іншого, ці ж особливості радянської системи забезпечували базові умови, сприятливі для формування соціального капіталу на рівні суспільства в цілому.

По-перше, протягом багатьох десятиліть дотримувався негласний соціальний контракт держави і населення, який передбачав забезпечення базових соціальних гарантій в області зайнятості, оплати праці, отримання освіти, медичного обслуговування, доступу до культурних цінностей, надання житла, забезпечення в старості і т.д. в обмін на політичну лояльність і обмеження економічної свободи. При всій неоднозначності етичної оцінки ці гарантії укупі зі стійкістю цін давали більшості населення відчуття стабільності, впевненості в завтрашньому дні, що становить необхідну передумову формуванню та збереженню соціального капіталу нації.

По-друге, доступність освіти розширювала можливості соціальної мобільності, формуванню так званих слабких зв'язків, «мостів» між представниками різних соціальних верств і груп населення, розвивало здатність

представників різних соціальних верств і груп говорити «на одній мові», сприяло зростанню толерантності, зміцненню міжособистісної довіри.

По-третє, забезпечення повної зайнятості гарантувало залученість більшості населення в систему суспільних зв'язків, будучи потужною перешкодою для поширення соціальної ізоляції.

Події межі 80-х-90-х років минулого століття породили величезний ентузіазм і єднання в суспільстві. Практично одномоментно було зібрано значний запас соціального капіталу, що згуртувало різні верстви населення під гаслами свободи і демократії.

Протягом першого десятиліття реформ перебудова соціально-трудова відносин супроводжувалася зростанням безробіття, абсолютним і відносним зниженням доходів від зайнятості, затримками заробітної плати та різким, несправедливим зростанням нерівності. Найбільш конкретний, наочний, відчутний соціально-економічний результат перших років перебудови полягав у тому, що рівень і якість життя впали значно глибше, ніж середньодушові доходи [115, с. 378]. Однак не менш серйозними та неоднозначними були наслідки «пролонгованої дії», оскільки обрана політичною і бізнес-елітою стратегія вплинула на запаси, структуру і якість соціального капіталу. Це питання заслуговує особливої уваги.

Демонтаж звичної системи соціальних гарантій посилив відчуження широких верств населення від держави і системи формальних інститутів і одночасно актуалізував потребу в альтернативних механізмах компенсації втрат. Ці суперечливі процеси визначили напрямки розвитку соціального капіталу в нових умовах.

З одного боку, самоусунення держави від регулювання соціальних процесів підштовхнуло стихійне кооперування знизу. Люди стали шукати підтримку і опору «в ближньому колі», формувалися локальні соціальні відносини взаємовиручки і підтримки, що охоплювали членів розширеної сім'ї, родичів, друзів, сусідів. За даними опитування соціальної захищеності населення лише близько 12% респондентів (що, втім, теж немало) зізналися, що їм немає у кого

взяти гроші у борг і немає на кого покластися в разі виникнення критичної ситуації [115, с. 379]. Переважна більшість розраховувала на допомогу родичів, друзів і сусідів. У формальні структури (банки, органи соціального захисту, страхові компанії тощо) в цілому збиралися звернутися не більше 6%.

Напрямок досліджень соціального капіталу, що ставить в центр концепції членство в громадських організаціях, йде від Р. Патнема [92]. У нашій країні соціальний капітал отримав розвиток в формах, відмінних від тих, які найбільш близькі і зрозумілі розвиненим західним суспільствам, особливо США. Його основна частина сконцентрована не в некомерційних організаціях, а в неформальних інститутах - мережах виживання, бізнес-мережах, відносинах блату. І все ж перші роки перетворень супроводжувалися бурхливим зростанням числа різноманітних громадських організацій.

Формальним показником зрілості соціального капіталу є не кількість організацій, а ступінь залученості населення до їх діяльності. У країнах з розвиненим громадянським суспільством відповідна частка населення складає, як правило, 10-15% [52, с. 92-93].

У розвинених країнах різноманітні некомерційні організації, що формують громадянське суспільство, служать найважливішим каналом, який дозволяє трансливати наверх інформацію про потреби і наміри людей і контролювати дії влади. В країнах з емерджентними системами також відбуваються ті ж самі процеси. Схожі процеси охопили і тих, хто зміг адаптуватися до нових умов і виграти від реформ. Відокремлені анклавні соціального капіталу отримали розвиток в секторі успішного бізнесу. Ці «високоресурсні» мережі відображали використання зв'язків і знайомств для відстоювання своїх інтересів, зміцнення позицій в бізнесі, підвищення соціального статусу. Однак і вони в більшості випадків, перш за все, компенсували відверту неефективність формальних інститутів. Таким чином, неефективність формальних інститутів у емерджентних системах активізувала стимули до формування «бондингового» соціального капіталу.

Невідповідність формальних і неформальних інститутів, їх неузгодженість, екстрактивних характер призводять до кризи господарської системи, яка неминуче викликає зменшення довіри та її кризи. Зростання протиріч і гальмування економічного розвитку через суспільно-економічну кризу зменшують можливість перетворення формальних і неформальних інститутів, утворюючи таким чином пастку для розвитку соціального капіталу (див. рис. 2.18).

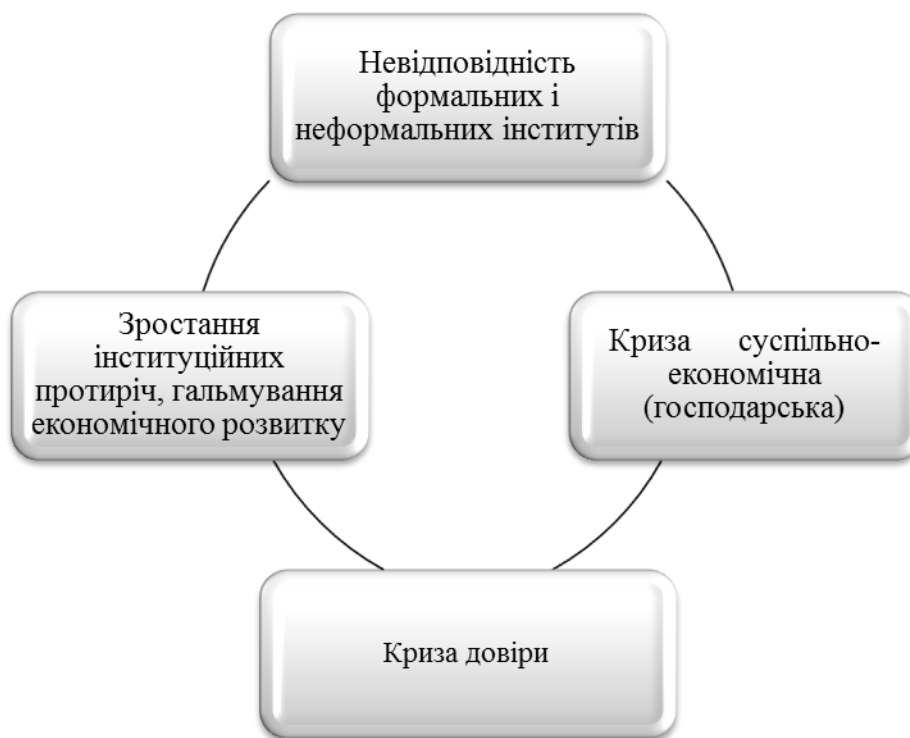

Рис. 2.18 Пастка невідповідної якості соціального капіталу для емерджентних систем (складено автором).

Слід визнати, що сьогодні накопичений в рамках ізольованих шарів і груп соціальний капітал не працює на інтеграцію суспільства, а тому швидше гальмує і спотворює відтворювальні процеси, ніж є їх каталізатором. Він не збільшує соціальний капітал всієї нації, як це відбувається в високорозвинених країнах з налагодженою системою слабких зв'язків, не зміцнює соціально-економічні позиції кожного члена суспільства і не дає йому важелі впливу на суспільне життя.

Тому найважливішим і актуальним питанням для країн, що розвиваються, сьогодні є питання про те, якою мірою і яким чином можна регулювати і направляти процеси формування цього необхідного ресурсу. Накопичення соціального капіталу, як правило, відбувається не в результаті цілеспрямованих вкладень «в довіру», а являє собою побічний ефект різноманітних соціальних взаємодій. У значної частини він є спадщиною попередніх поколінь.

Спочатку більшість дослідників допускали тільки стихійні механізми розвитку соціального капіталу. Така позиція послідовно проводиться в роботах Ф. Фукуями. За його версією джерела соціального капіталу закладені в біологічній природі людини, «потужної внутрішньої людської потреби відновлення соціального порядку» [135, с. 26]. Щоб запустити процес генерування соціального капіталу, необхідно лише створити умови для розвитку приватної ініціативи, в той час як розширення сфери впливу держави призводить до ослаблення ініціативи знизу і системи горизонтальних зв'язків в суспільстві і тим самим руйнує соціальний капітал.

Однак досвід реформ в колишніх соціалістичних країнах переконливо показав, що принаймні у формуванні соціального капіталу, дефіцит якого відчувається, важлива роль належить саме державі, здатності політичної еліти проводити соціально-економічну політику, вибирати та формувати певні інститути, що враховують інтереси різних верств і груп.

Активна роль держави не означає повернення до радянських практик патерналізму. Вирішення проблеми становлення системи інститутів, яка б була ефективною та підтримувала соціальний капітал суспільства, та яким чином можна сприяти цьому процесу є досі актуальним. Відоме одне, коли політична еліта не ігнорує інтереси людей і виходить з них при формуванні державної політики, – соціальний капітал зміцнюється, накопичується і служить суспільству, якщо не сприймає, – рівень довіри падає або зосереджується в закритих мережах, в тому числі і корупційних.

Найважливішим індикатором зрілості соціального капіталу є спільність цінностей і норм, взаємна довіра, що формуються в процесі відкритого

соціального діалогу. Тому життєздатні ефективні інститути, що «живлять» соціальний капітал, асоціюються не лише зі здатністю суспільства і держави забезпечити мінімально прийнятний рівень соціальної захищеності населення, але і з демократичними цінностями і механізмами. Саме вони дозволяють сприймати і враховувати думки, переваги, інтереси різних верств і груп населення при прийнятті рішень і забезпечують можливість контролю за діяльністю владних структур.

Таким чином, кризи господарської системи як похідні структури соціального капіталу є порушенням його функціонування. Порушення можуть носити довгостроковий чи короткостроковий характер, порушення функцій вирізняються за змістом. Визначальну роль в порушеннях відіграє головна інтегральна функція соціального капіталу, яка проявляється в установленні взаємодії між формальними і неформальними інститутами. Якщо нові формальні та неформальні інститути не асимілюються господарською системою, то дисфункції дестабілізації проходять в короткостроковому періоді. А якщо нові формальні інститути не приймаються господарською системою, то такий процес породжує специфічні форми соціального капіталу, такі як корупція, блат тощо. Стійке відтворення дисфункцій соціального капіталу обумовлює розвиток його деструктивних форм.

Висновки до другого розділу

Соціальний капітал – це унормована система взаємовідносин з відтворення господарської системи, що виникає в результаті вибору інститутів. Ця система відображає поєднання економічних і політичних екстрактивних і інклюзивних інститутів, обумовлених успадкованими формальними і неформальними інститутами.

Співвідношення між економічними і політичними екстрактивними і інклюзивними, формальними і неформальними інститутами, що складається в

процесі його функціонування в часі і просторі відображає структуру соціального капіталу.

Можна класифікувати господарські кризи як похідні якості структури соціального капіталу та виділити наступні:

- відтерміновані кризи;
- перманентні кризи-стагнації (вони, в свою чергу, можуть бути двох типів: перманентна безнадійна криза та перманентна криза низькоїмовірних перетворень);
- кризи як творче руйнування;
- кризи як результат втрачаємих шансів розвитку;
- кризи як результат відтворення перешкод розвитку.

Соціальний капітал має за собою три функції:

- інтегруючу;
- стабілізуючу;
- трансформаційну.

Стабілізуюча та трансформаційна функції є похідними інтегруючої функції. Стабілізуюча функція реалізується, якщо вибрані інститути балансуються з успадкованими інститутами і спрямовані на досягнення довгострокового розвитку господарської системи. Якщо здійснювана адаптація ендогенних інститутів господарської системи до екзогенних спрямована на реалізацію національних інтересів довгострокового розвитку, – реалізується трансформаційна функція соціального капіталу.

Одним із індикаторів соціального капіталу є спільність цінностей і норм, взаємна довіра, що формуються в процесі відкритого соціального діалогу.

Соціальний капітал, крім вищезазначених позитивних функцій, може нести й дисфункції, зокрема дезінтеграцію, дестабілізацію і застій. Під час кризових станів, революцій, неякісних трансформації інститутів соціальний капітал може бути зруйнований. При функціонуванні соціального капіталу у суспільстві зростає рівень довіри, при порушенні функцій він падає.

Соціальний капітал може мати деструктивний або конструктивний характер. Конструктивний доповнює деякі елементи господарської системи, а деструктивний, навпаки, гальмує розвиток системи. Але слід зауважити, що певні типи соціального капіталу за певних умов може мати різний характер, так, наприклад, блат при деяких умовах може бути конструктивним або деструктивним.

Соціальний капітал є суспільним благом та його позитивна дія не може бути зосереджена лише для окремих суб'єктів господарської системи. Результат його дії спрямований на усіх акторів.

При конструктивній дії соціального капіталу спостерігаються позитивні зміни для усіх взаємопов'язаних учасників функціонування економіки. Якщо ж переважають його деструктивні форми, відбуваються, навпаки, негативні зміни та наслідки для суб'єктів, або позитивними зміни можуть бути лише для окремого кола суб'єктів. Таким чином, за наявності екстрактивних інститутів соціальний капітал може зростати тільки в деструктивних формах, які не будуть сприяти його позитивному впливу на довгостроковий національний розвиток.

Ці положення були опубліковані нами у [5; 66].

РОЗДІЛ 3. ГЛОБАЛЬНИЙ СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ЯК ЧИННИК СТАЛОГО ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ

3.1 Типологія спряження глобального і національного соціального капіталу

На сучасному етапі розвитку соціального капіталу домінуючу роль починає відігравати глобальний соціальний капітал, який представляє собою категорію, в якій втілюється система відносин і правил взаємодії історично і просторово розвинутих неформальних та цілеспрямовано вибудовуваних формальних інститутів з відтворення світового господарства як єдиного цілого, що обумовлює можливості досягнення сталого розвитку господарської системи на всіх її рівнях . Узгодженість глобального і національного соціального капіталу визначає можливість і траєкторії сталого господарського розвитку.

Через поглиблення взаємозалежності країн, їх економічних станів та взаємодії в політичній, соціальній та інших сферах глобальний соціальний капітал впливає на напрямок розвитку національного соціального капіталу як способу переміщення національного господарства на сталу траєкторію розвитку.

Світова фінансова криза проявила себе як форма незрілості глобального соціального капіталу. На думку В. Геєць та А. Гриценко причини кризових явищ слід шукати всередині країни, але сама вона повинна розглядатись як елемент світової, європейської та інших систем. Без цього не можна зрозуміти і внутрішніх причин, які можна показати на прикладі України. Фінансова криза 1998 р. в Україні була обумовлена створенням піраміди державних позик. Така піраміда неминуче обвалилася б трохи пізніше. Азійська фінансова криза тільки прискорила цей процес. В Україні, однак, досі панує думка, що криза 1998 р. прийшла до нас з Азії, тоді як вона була породжена в Україні, а зовнішні фактори стали лише її пусковим механізмом [36, с. 7].

Це стосується і кризи 2009 р. в Україні. Величезні зовнішні запозичення під споживче кредитування в іноземній валюті на купівлю імпортової продукції, зумовлений цим ревальваційний тиск на гривню при досить високих темпах

інфляції створили розрив між реальними основами стабільності національної грошової одиниці та її формальною динамікою, що неминуче закінчилося кризою [36, с. 7].

Розглядаючи співвідношення внутрішніх і зовнішніх умов у сучасному глобалізованому світі, можна говорити про виникнення їх рефлексивності, взаємовідсвічування та взаємопокладеності. Власне, самі категорії внутрішніх і зовнішніх умов стають такими, що не цілком адекватно відображають ситуацію. Зовнішні умови перетворюються на внутрішні фактори економічного розвитку [36, с. 8].

За оцінками МВФ зростання світового обсягу виробництва в третьому кварталі 2016 року склало приблизно 3 % (у річному обчисленні) і в цілому залишилось незмінним щодо перших двох кварталів року. Однак за цим стабільним середнім темпом зростання ховалися різні зміни в різних групах країн. Мало місце більш значне підвищення зростання в країнах з розвинутою економікою, головним чином за рахунок зменшення стримуючого впливу товарно-матеріальних запасів і деякого відновлення випуску обробної промисловості. З іншого боку, в деяких країнах з ринком, що формується, сталося непередбачене уповільнення зростання в схожих масштабах, яке в основному пояснювалося специфічними факторами.

Серед країн з розвинутою економікою активність значно позвавилася в США після слабкого першого півріччя 2016 року, і економіка наближається до повної зайнятості. Обсяг виробництва залишається нижче потенційного в ряді інших країн з розвинутою економікою, особливо в зоні євро. Попередні показники зростання за третій квартал були дещо вищими, ніж прогнозувалося раніше.

Після млявого приросту в 2016 році економічна активність в 2017- 2018 роках за прогнозами МВФ прискориться, особливо в країнах з ринком, що формується, і країнах, що розвиваються. Однак прогнози пов'язані з широким діапазоном можливих результатів через невизначеність щодо курсу економічної політики адміністрації США і її глобальних наслідків [93; 94].

Капітал спочатку формувався як суто економічна сила, що перетворює людину на один з предметних факторів виробництва, соціалізація при цьому розглядалася як протилежна капіталу тенденція. Згодом розвиток продуктивних сил підвищив вимоги до якості робочої сили, прибутковість підприємства стала значною мірою залежати від творчих здібностей працівників, їх емоційного стану, психологічних якостей тощо. Тому розвиток людини в тій мірі, в якій він входить в якість умови підвищення ефективності виробництва, стає турботою самого капіталу. Капітал, таким чином, у власних цілях починає займатися розвитком людини і соціалізацією виробництва [44, с. 193-194].

Зростання уваги представників економічної науки до соціальних проблем суспільства, зміна розуміння ролі людини і соціальних факторів у розвитку економіки пов'язане, в першу чергу, з процесами, що відбуваються в економічній системі.

Розвиток глобального ринку не призвів до втрати значущості персоніфікованих відносин. По-перше, на ринках специфічних активів успіх не може бути досягнутий без урахування інтересів іншої сторони, поступок діловому партнерові, уваги до його особистості.

По-друге, зростання спеціалізації, необхідність концентрації капіталу для протистояння конкурентам диктують потребу в горизонтальній та вертикальній інтеграції постачальників сировини, виробників, власників фінансового капіталу.

Розростання і ускладнення організаційної структури неминує веде до зростання трансакційних витрат. Ефективне управління структурами міжфірмової кооперації неможливе без налагодження неформальних відносин між працівниками різних підрозділів, дотримання правил корпоративної етики.

По-третє, розвиток науково-технічного прогресу обумовив підвищення значущості людини в процесі виробництва. При значній спеціалізації працівник накопичує специфічні знання і стає професіоналом в обраній сфері. Тому менеджерам необхідно ефективно управляти своїми підлеглими, а це неможливо без всебічного врахування здібностей, потреб і особистих якостей працівника.

По-четверте, в економічно розвинених країнах відбувається поступова трансформація капіталізму, прискорюється процес соціалізації економіки. Цей процес проявляється в соціальній переорієнтації виробництва, пом'якшенні соціальної диференціації, зростанні значення соціальної сфери тощо [125, с. 3-4].

Слід приділити увагу одній з сутнісних характеристик глобалізації – появи нової, ніколи раніше не існуючої системи наднаціональних інститутів, які виступають регуляторами глобального економічного розвитку. Це стосується не тільки МВФ, СОТ та інших організацій, але і цілого ряду приватних фінансових та регіональних міждержавних організацій, які швидко нарощують свій вплив. Обсяг ресурсів провідних інвестиційних фондів перевищує ВВП деяких країн світу.

Епоха глобалізації характеризується зростанням впливу наднаціональних інститутів, які регулюють міжнародну торгівлю, міжнародні фінансові обміни та інвестиції.

Розумінню глибинних причин кризи на думку І. Діскіна сприяє соціокультурний аналіз глобалізації. Передумовами стабільного функціонування глобальних інститутів стали глибокі соціокультурні зрушення, формування системи глобальних соціокультурних цінностей і норм, які підтримують чинне міжнародне приватне право [48].

Формування нової соціальної структури почалось з появи транснаціональної еліти, орієнтованої на глобальну систему цінностей та норм. Країна повинна знайти способи гармонійної інтеграції у світогосподарську систему.

Одним з феноменів глобалізації стало формування глобального соціального капіталу. Він впливає на ефективність світової економіки через збільшення довіри до системи глобальних інститутів, через зниження суб'єктивно оцінюваних ризиків при здійсненні трансакцій і, відповідно, зменшенню трансакційних витрат.

Спряження глобального і національного соціального капіталу пов'язано з протиріччями, їх зняттям і відтворенням (див.рис. 3.1.).

На першому етапі ймовірність негативного впливу глобального соціального капіталу на національний найвища. Значних зусиль потребує реалізація національних інтересів в глобальній господарській системі, національний соціальний капітал протистоїть вестернізації, космополітизму.

На другому етапі відбувається більш позитивне сприйняття глобального соціального капіталу. Національний соціальний капітал починає змінюватися згідно з глобальними цінностями.

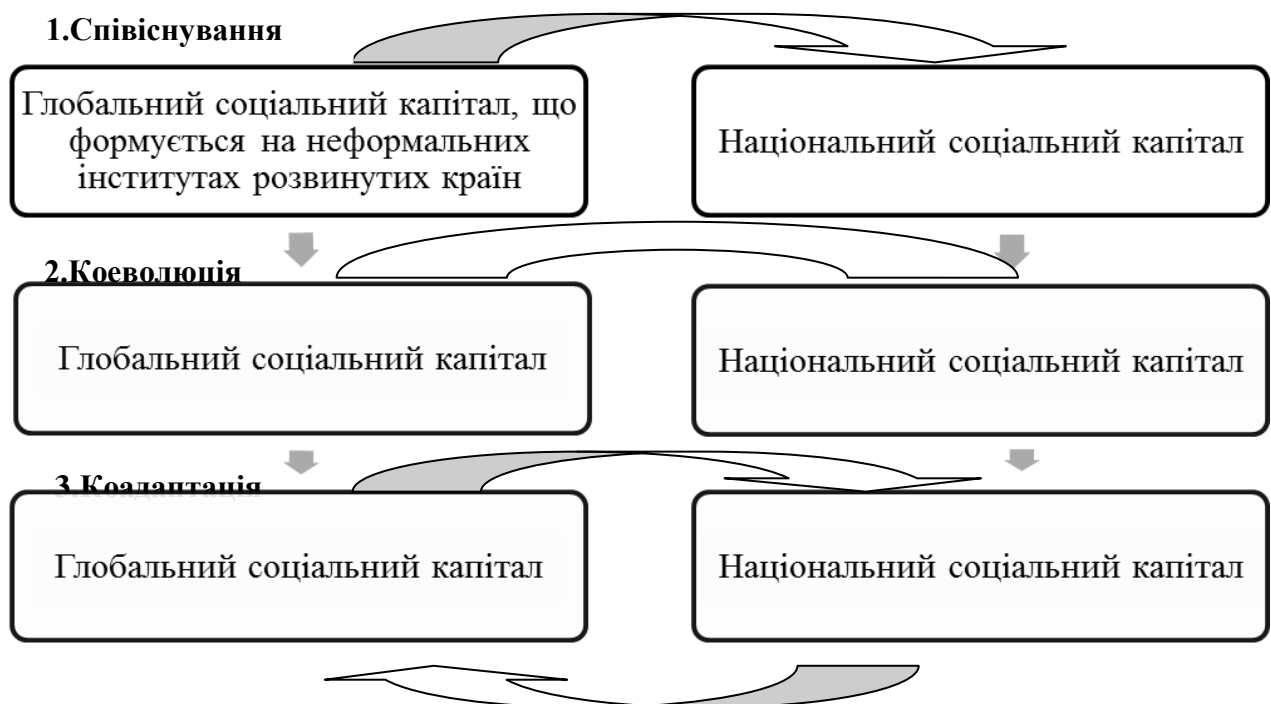

Рис 3.1 Ефект мультиплікативного зв'язку глобального і національного соціального капіталу (складено автором).

На третьому етапі відбувається взаємодоповнення і взаємозбагачення глобального і національного соціальних капіталів. На цьому етапі можливе формування стійких правил і платформ постійного взаємоузгодження і розвитку глобального і національних соціальних капіталів.

Процес розвитку національного соціального капіталу та глобального породжує мультиплікативний ефекту вигляді зростаючого взаємовпливу в процесі їх поетапного просування від співіснування, коеволюції до коадаптації. У процесі їх спряження розвиваються національний та глобальний соціальні капітали.

Становлення глобального соціального капіталу відбувається шляхом формування відповідних інститутів. Глобальні неформальні інститути являють собою певний набір цінностей і переконань, які розділяються більшістю населення планети.

Існує три джерела формування неформальних глобальних інститутів:

– Космополітизм. У невеликої, але впливової меншості людей існує усвідомлення спільної історичної долі глобального суспільства у будь-яких аспектах: навколишнього середовища, прав людини, моральних принципів, глобальної економічної взаємозалежності чи геополітичної безпеки. Такі актори вважають себе громадянами світу [152].

– Мультикультурна глобальна культура (характеризується гібридизацією і змішанням культур).

– Культура споживання (консюмеризма). Безпосередньо пов'язана з формуванням глобального капіталістичного ринку [150]. Те що капіталізм є глобальним і всі країни зараз живуть в умовах капіталізму, є підставою для поширення ринкових цінностей і культури споживання в планетарному масштабі.

Джерелами національних неформальних інститутів є:

– Культурна ідентифікація, яка означає існування певного набору цінностей і переконань, завдяки яким певні групи людей усвідомлюють себе як спільність. Культурна ідентифікація значною мірою є результатом географії та історії людських організацій, але вона також може бути сформована на основі конкретних проектів по створенню ідентичності.

– Індивідуалізм – набір цінностей і переконань, спрямованих на пріоритетне задоволення потреб, здійснення бажань і реалізацію цілей кожного актора в ході його поведінкових орієнтацій [61, с. 141].

У той же час існування різних джерел неформальних глобальних та національних інститутів створює складну картину взаємодії між глобальним консюмеризмом, космополітизмом і глобальною гібридизацією, з одного боку, і національними, релігійними, територіальними, етнічними ідентичностями – з іншого [61]. Індивідуалізму протистоїть комуналізм (набір цінностей і

переконань, які ставлять колективне благо спільноти вище за індивідуальну задоволеність його членів).

Якщо об'єднати дві біполярні осі культурної ідентифікації, ми зможемо виявити чотири значущі комбінації, які виражаються в певних формах неформальних інститутів (див. рис. 3.2).

	Глобалізація	Ідентифікація
Індивідуалізм	Брендований Консюмеризм	Мережевий індивідуалізм
Комуналізм	Космополітизм	Мультикультуралізм

Рис. 3.2 Моделі неформальних інститутів на глобальному та національному рівнях [61, с. 143].

Поєднання глобалізації та індивідуалізму веде до поширення консюмеризму як індивідуальної форми відношення до процесу глобалізації, домінуючої в умовах експансії капіталізму [150]. Особливо важливим виразом цього індивідуального взаємозв'язку з глобальним є брендинг.

Поєднання ідентифікації та індивідуалізму виникає з появою культури мережевого індивідуалізму, яка формує зразок взаємодій в мережевому суспільстві. Інтернет дозволяє акторам розширювати свої взаємозв'язки, але вони роблять це вибірково, створюючи власний культурний світ на основі своїх уподобань і цілей [176].

На перетині комуналізму і глобалізації виникла культура космополітизму, або проект з обміну колективними цінностями в планетарному масштабі і, отже, створення людської спільноти, що виходить за межі і обмеження заради вищого принципу [152].

Злиття комуналізму та ідентифікації веде до визнання безлічі ідентичностей в світі, створюваному з різноманітності культурних спільнот. Це рівнозначно визнанню мультикультуралізму – вирішальної тенденції сучасного взаємозалежного світу [61].

Таким чином, чотири джерела неформальних інститутів виникають в результаті взаємодії між двома основними біполярними культурними тенденціями

на глобальному та національному рівнях. Це засвідчує складний процес формування неформальних інститутів і значний вплив глобальних інститутів на національні. Існуючі глобальні неформальні інститути мають вплив не лише на національні неформальні, але й на формальні інститути.

Рис. 3.3 Ефект полісистемного зв'язку національного і глобального соціального капіталу (складено автором).

Механізм спряження глобального і національного соціального капіталу відбувається через виділення ефектів полісистемного зв'язку як множини прямих і зворотних впливів і перетворень кожної з їх складових і різнорівневих цілісностей загалом (див. рис. 3.3).

Розвиток глобального соціального капіталу проходить через кілька етапів та може мати кілька сценаріїв.

Мегарівень / Макрорівень	Формальні	Неформальні
Формальні	1. Узгодження законів, стандартів господарських систем	2. Врахування при розробці національних норм міжнародних традицій і історії господарювання
Неформальні	3. Адаптація рутин, поведінкових установок до господарських законів, правил мегарівня	4. Спряження господарських практик

Рис. 3.4 Ідеальна модель глобального соціального капіталу (складено автором).

Ідеальна модель цілісного глобального соціального капіталу можлива за умови гармонійного узгодження формальних та неформальних правил на макро- та мегарівні (див. рис. 3.4).

Формування глобального соціального капіталу відбувається на основі національного соціального капіталу та вибору глобальних неформальних та формальних інститутів. В свою чергу це вказує на взаємозалежність глобального соціального капіталу від національного та навпаки.

Мегарівень Макрорівень	Формальні	Неформальні
Формальні	1. Узгодження законів, стандартів господарських систем	2. Врахування при розробці національних норм міжнародних традицій і історії господарювання
Неформальні	3. Адаптація рутин, поведінкових установок до господарських законів, правил мегарівня	4. Спряження господарських практик

Рис. 3.5 Недоврахування впливу неформальних інститутів в господарському розвитку (складено автором).

Як вже було зазначено на функціонування економіки впливають внутрішні та зовнішні фактори. Недоврахування власних неформальних правил та орієнтація на міжнародні стандарти та традиції характерна для емерджентних систем. При такому сценарії виникають інституційні розриви. За таких умов національний соціальний капітал може набувати деструктивних форм, бо розробка національних стандартів та норм відбувається без врахування власної історії господарювання (див. рис. 3.5).

Мегарівень Макрорівень	Формальні	Неформальні
Формальні	1. Узгодження законів, стандартів господарських систем	2. Врахування при розробці національних норм міжнародних традицій і історії господарювання
Неформальні	3. Адаптація рутин, поведінкових установок до господарських законів, правил мегарівня	4. Спряження господарських практик

Рис. 3.6 Латентний етап еволюційного розвитку глобального соціального капіталу (складено автором).

Глобальний соціальний капітал почав формуватися еволюційно і неформальні інститути макрорівня розвинутих країн поступово адаптувалися до цього процесу (див. рис. 3.6).

На наступному етапі здійснюється створення глобальних формальних і процес спряження національних і глобальних формальних інститутів проходить етапи розвитку перетворюючись в цілісність.

Мегарівень Макрорівень	Формальні	Неформальні
Формальні	1. Узгодження законів, стандартів господарських систем	2. Врахування при розробці національних норм міжнародних традицій і історії господарювання
Неформальні	3. Адаптація рутин, поведінкових установок до господарських законів, правил мега рівня	4. Спряження господарських практик

Рис. 3.7 Явний етап формування глобального соціального капіталу (складено автором).

Але формування цілісного глобального соціального капіталу є поступовим процесом, який повинен відбуватися поетапно і мати нешоковий характер (див. рис. 3.7 та рис. 3.8)

Мегарівень Макрорівень	Формальні	Неформальні
Формальні	1. Узгодження законів, стандартів господарських систем	2. Врахування при розробці національних норм міжнародних традицій і історії господарювання
Неформальні	3. Адаптація рутин, поведінкових установок до господарських законів, правил мегарівня	4. Спряження господарських практик

Рис. 3.8 Явний етап становлення глобального соціального капіталу (складено автором).

Так глобальний соціальний капітал формується еволюційно, через міжнародні організації та поступове приведення всіх норм макрорівня у відповідність до правил мегарівня (див. рис. 3.9).

Мегарівень Макрорівень	Формальні	Неформальні
Формальні	1. Узгодження законів, стандартів господарських систем	2. Врахування при розробці національних норм міжнародних традицій і історії господарювання
Неформальні	3. Адаптація рутин, поведінкових установок до господарських законів, правил мега рівня	4. Спряження господарських практик

Рис. 3.9 Перетворення глобального соціального капіталу в цілісний (складено автором).

Передумовою становлення глобального соціального капіталу для емерджентних систем є перетворення та адаптація внутрішніх правил до правил та норм мегарівня. Тобто національне господарство має вливатися в уже діючу світову систему, відповідати вимогам міжнародного рівня. Повинно відбуватися узгодження та приведення неформальних правил та норм до встановлених формальних правил мегарівня, а формальні інститути повинні бути модернізовані або заново створені з урахуванням вже існуючих міжнародних традицій (див. рис. 3.10).

Мегарівень Макрорівень	Формальні	Неформальні
Формальні	1. Узгодження законів, стандартів господарських систем	2. Врахування при розробці національних норм міжнародних традицій і історії господарювання
Неформальні	3. Адаптація рутин, поведінкових установок до господарських законів, правил мегарівня	4. Спряження господарських практик

Рис. 3.10 Передумова спряження глобального соціального капіталу і емерджентних ринкових господарських систем (складено автором).

В процесі спряження глобального і національного соціального капіталу можуть виникати інституційні розриви між:

- глобальними формальними і глобальними неформальними інститутами;
- глобальними формальними і національними формальними інститутами;

- глобальними неформальними і національними неформальними інститутами;
- глобальними неформальними і національними формальними інститутами;
- національними формальними і національними неформальними інститутами.

Розриви між глобальними і національними інститутами призводять до інституційних пасток.

Серед викликів глобалізації для національного господарства слід виокремлювати зовнішні, пов'язані з глобальними змінами всій системи міждержавних та економічних відносин, національної безпеки держави та внутрішні, джерело яких – протиріччя попереднього розвитку господарської системи.

За Д. Нортом інституційні зміни залежно від характеру здійснення можуть відбуватися двома шляхами:

- дискретно;
- інкрементно.

Під дискретними змінами він розуміє радикальні зміни в формальних правилах. Зазвичай вони відбуваються в результаті завоювань або революції. Інкрементним змінам властиве неуривне прирощення змін, перетікання змісту старих інститутів у нові. Важливою особливістю інституційних змін, підкреслює Д. Норт, є здебільшого їх інкрементний характер [187].

Однак у сучасних умовах багато держав наражаються на необхідність активізувати інкрементні зміни. В.Л. Тамбовцев у контексті реально здійснюваних інституційних змін пропонує розрізняти:

- спонтанні;
- цілеспрямовані;
- змішані інституційні зміни [82].

Спонтанні зміни – такі інституційні зміни, які здійснюються, виникають і поширюються без чийогось попереднього задуму і плану. Цілеспрямовані інституційні зміни, навпаки, виникають і поширюються

відповідно до усвідомлено розробленого плану. Зазвичай на рівні економіки в цілому «автором» подібного плану є держава в особі певного органу законодавчої або виконавчої влади, або ж політична опозиція чинної влади. Формування цілеспрямованих інституціональних змін називається інституціональним проектуванням. Коли нове правило з'являється не заплановано, а його поширення здійснюється цілеспрямовано, тоді відбуваються змішані інституційні зміни [126].

Аналітики розробили значну кількість методів здійснення дискретних цілеспрямованих інституційних змін. Заслуговує на увагу, зокрема, метод конструювання інститутів (Тамбовцев), трансплантації інститутів (Олейник, Полтерович) [102; 100; 126; 89].

Різні інституційні зміни проходять різні траєкторії свого розвитку. Поняття траєкторії розвитку інституційної зміни має якісний аспект. У цьому значенні під траєкторією розуміється послідовність змін, яких зазнає певний базовий інститут.

Для всіх траєкторій такого роду змін інститутів важливо розрізняти на два істотно різних типи:

- траєкторії, що формуються інкрементними змінами;
- траєкторії, що містять певні «розриви», скачки або «інституційні шоки», які означають, що життя вихідного інституту фактично закінчується, а його функції в економіці починає виконувати інший інститут.

При аналізі різних конкретних траєкторій інституційних змін дослідниками було відмічено, що як в першому, так і в другому випадку зміни, що виникають, мають не довільного характеру, а підпорядковуються певній закономірності, яку називають «залежністю від траєкторії попереднього розвитку» (path dependency) [15].

Ця залежність полягає в тому, що в кожен конкретний момент часу в економіці можуть відбуватися не будь-які інституційні зміни, а тільки ті, які були підготовлені в умовах, що сформовані раніше, та які, в свою чергу, виникли як наслідки більш ранніх аналогічних ситуацій.

Цінність цієї концепції полягає не в можливості «універсального» пояснення будь-яких труднощів, що виникають при проведенні інституційних

перетворень, а в увазі до конкретних одержувачів вигоди від функціонування старих правил, які мають завдяки останнім певні економічні і політичні можливості, які дозволяють їм блокувати потенційно більш ефективні інновації. Тобто на прикладі моделей формування соціального капіталу у країнах, що розвиваються, можна побачити такий ефект блокування. Політична влада, в руках якої зосереджено розподіл ресурсів, блокує створення ефективних інклюзивних економічних інститутів.

Поняття ефекту блокування було використано Д. Нортм для пояснення ситуацій, в яких інституційна зміна, здатна поліпшити умови для виробництва вартості, незважаючи на це не реалізується на практиці, перш за все через дії держави (прийняття нею законів, видання указів тощо) [88].

Способи блокування потенційно ефективних інституційних змін, які використовуються на практиці, досить різноманітні: від ідеологічних обґрунтувань неприпустимості цих змін з посиланнями на традиції, національний менталітет, до прямого підкupu законодавців або керівників виконавчої влади, в чий компетенції знаходиться здійснення відповідної інституційної зміни.

Можливості блокування потенційно ефективних інституційних змін особливо великі в тих випадках, коли бенефіціарами діючих правил є не приватні організації, а держава в цілому або в особі окремих її представників, наділених владою.

Значущість аналізу інституційних змін, як позитивного, так і нормативного, в сучасному світі надзвичайно велика: практично безперервно інституційні зміни відбуваються в усіх перехідних економіках, в рамках Європейського Співтовариства, в країнах, що розвиваються. Одні з них сприяють стагнації, інші істотно позитивно впливають на подальший розвиток економіки, треті взагалі не позначаються на економічній поведінці акторів [126].

У двадцятому столітті зміна господарських інститутів стало значною мірою результатом реформ, цілеспрямованих заходів різного масштабу, що проводяться за певним планом. Близькі за завданням і методами реформи проводяться багатьма країнами. Так, в кінці вісімдесятих - початку дев'яностих років

двадцятого століття близько 30 країн майже одночасно почали перехід від централізованої до ринкової економіки. Результати реформ фіксуються, зводяться воедино і досліджуються багатьма авторами. Це дало можливість виявити ряд закономірностей, що характеризують процес еволюції інститутів в процесі їх реформування. Зокрема, були зрозумілі причини, в силу яких запозичення, здавалося б, ефективних правил поведінки призводить до формування неефективних інститутів в новому інституційному середовищі.

Виникнення інституційних пасток - одна з головних небезпек при проведенні реформ.

Відповідно до теорії інституційних пасток під інституційною пасткою розуміється неефективний, але стійкий інститут (норма) [24; 23].

Крім цього автори цієї теорії виокремлюють роль трьох груп чинників виникнення пасток.

Перша група - фундаментальні чинники (ресурсно-технологічні можливості і макроекономічні характеристики системи).

Друга група - організаційні чинники (чинні закони та інструкції, що полегшують «зіткнення» на ринку попиту і пропозиції).

Третя група - соціальні фактори (вказують на сформовані очікування і стереотипи соціальної взаємодії) [141; 25].

Також існують певні ефекти закріплення пасток:

- ефект навчання (приводить до скорочення витрат і зростання ефективності проведеного заходу в залежності від накопичення його учасниками досвіду ведення подібних справ);

- ефект сполучення (виникає тоді, коли чинна норма виявляється пов'язаною з іншими нормами; тісно переплітаючись між собою, норми і інститути починають підтримувати існування один одного);

- ефект координації (полягає в тому, що чим послідовніше виконується норма в суспільстві, тим більшої шкоди отримає кожен конкретний індивідуум при відхиленні від неї. Додаткове цементування пастки здійснює культурна

інерція, під якою розуміється небажання суб'єктів змінювати стереотипи поведінки, які довели свою життєздатність в минулому).

Важливою тезою теорії реформ є те, що реформи повинні здійснюватися не тільки в правильному напрямку, але і правильними темпами [25, с. 51]. При швидкій і непродуманій зміні інститутів правила і норми постійно змінюються, при цьому акторам доводиться пристосовуватися до нових реалій, що знижує ефективність їх дій. Такі ефекти були описані в роботах О.С.Сухарева («шаховий синдром») [122] і роботах Р. Л. Стівенсона («ефект депопуляції») [25], які доповнюють один одного, ілюструючи роль швидких реформ. При цьому каскад інституційних перетворень сам по собі призводить до виникнення інституційної пастки. Реформа запускає механізми дисфункції нового інституту. Страждає навіть не новий інститут, який, кінець кінцем все одно впроваджується, а страждає вся економічна система, яка потрапляє в неефективний режим.

Пояснення подібних ефектів передбачає два канали причинно-наслідкових зв'язків. Ефект депопуляції – це руйнування соціального капіталу. Ефективність системи, в тому числі економічна, залежить від накопичення соціального капіталу. Інституційне нововведення знецінює якісь старих традицій, навичок та мотивацію господарських акторів, що веде до зниження накопичення соціального капіталу. Відповідно, за цим автоматично відбувається зменшення соціальної та економічної ефективності соціуму. При цьому, чим більше «щільність» інституційних змін, тобто їх число в одиницю часу, і період, протягом якого вони відбуваються, тим активніше йде руйнування людського капіталу, а також і соціального капіталу суспільства і тим примітивнішим стає соціально-економічне життя.

Друге пояснення базується на понятті адаптаційних витрат. У цьому випадку передбачається, що ефективність акторів залежить від діючих інститутів. Якщо має місце інституційне нововведення і вихідні інститути змінюються, то людям потрібен час і ресурси, щоб адаптуватися до змін, що відбулися, для збереження колишньої економічної ефективності системи. Відповідно, чим більше «щільність» інституційних змін і період, протягом якого вони

відбуваються, тим значніші у суспільства адаптаційні витрати і тим складніше йому зберегти колишній рівень ефективності системи. Також слід зазначити, що вони є вимушеними, і від них не можна відмовитися. В цьому і полягає теоретичне значення «ефекту депопуляції».

Якщо припустити, що адаптаційні витрати йдуть на відновлення соціального капіталу (накопичення нового типу капіталу), то обидва варіанти пояснення можуть бути легко об'єднані в один.

А.Гриценко досліджує деформації інституційного простору, які разом з інституційними пастками, створюють ризики для всієї інституційної конструкції і знижують ефективність функціонування інститутів [42]. Серед проявів інституційних деформацій основними є такі:

- Інституційна яма (середовище, в якому одночасно присутня необхідність інституційних змін і відсутні інституційні механізми таких змін).
- Інституційні розриви (виникають при порушенні зв'язку між взаємозалежними інститутами).
- Інституційні порожнечі (частина інституційного простору, в якому відсутні належні інституційні утворення: правила, норми, закони, установи тощо).
- Інституційний обвал (порушення ряду взаємопов'язаних інституційних ланок, яке частково руйнує інституційний простір).
- Інституційна петля (взаємозв'язок між інститутами веде до постійного звуження і згасання процесів, які дані інститути мають забезпечувати) [101; 42; 95; 110].

Інституційні пастки супроводжували і супроводжують перехідну економіку пострадянського простору в найрізноманітніших сферах: відносинах власності, кредитно-грошовій системі, структурі реального сектора економіки тощо. На думку економістів В.М. Полтеровича, А.К. Ляско, О.С. Сухарева, ці пастки є, як правило, результатом різкої зміни макроекономічних умов [101; 76; 122].

Таким чином, однією з основних причин появи інституціональних пасток є розбіжність короткострокових і довгострокових інтересів економічних агентів і

поєднання моделей поведінки, сформованих на основі цих інтересів, з економічною ефективністю [68, с. 45].

У подальшому протиріччя між ними зростає, проявляючись у різних соціальних і економічних наслідках. Перший очевидний прояв такого протиріччя між ними виливається зростанням бюрократизму, що сприяє збільшенню трансакційних витрат на підтримання певного типу соціально-економічної системи.

Формування глобального соціального капіталу має орієнтуватися на довгостроковий період і поетапно здійснюватися через проміжні інститути в межах визначеної траєкторії.

Три кити, на яких тримається будь-яке розвинене суспільство, - соціальні зв'язки, дотримання моральних правил і норм і, найголовніше, - звичайно ж довіра людей один до одного. Це базові складові соціального капіталу, і без них неможливий успішний і здоровий розвиток країни. Соціальний капітал як ресурс не менш важливий, ніж інші чинники суспільного і економічного розвитку. Усі можливості ринку доступніші там, де соціальний капітал не в дефіциті [140].

Можна виокремити певні механізми потрапляння в інституційні пастки розвитку глобального соціального капіталу.

Перший – це пастка гіпертрофії однієї національної практики в формуванні глобального соціального капіталу. Неформальні інститути і відповідні формальні інститути окремої великої країни закладаються в основу вибору формальних інститутів функціонування глобальної господарської системи. Вони є екстрактивними для глобальної господарської системи і до стабільного сталого розвитку не призведуть.

Другий механізм – це пастка домінування декількох національних практик в формуванні глобального соціального капіталу, коли глобальний соціальний капітал формується на основі кількох практик функціонування соціального капіталу в різних країнах. Вибір інститутів, спрямований на вирівнювання розвитку розвинутих країн і країн, що розвиваються. Екстрактивні політичні

інститути, нерівномірний розподіл влади призводять до кризи, подолання якої можливе лише за допомогою розвитку глобального соціального капіталу на новому рівні.

Світові господарські зв'язки зараз будуються на експертних оцінках, розробці правил торгових, фінансових та інших відносин. На взаємодію неформальних і формальних глобальних інститутів впливають такі світові організації як МВФ, ООН, Базель 3 та інші.

МВФ є провідною світовою організацією з міжнародного співробітництва у валютній сфері. Організація включає 188 держав-членів. Її головна проголошена мета полягає в збереженні стабільності міжнародної валютної системи – системи обмінних курсів і міжнародних платежів, що дозволяє країнам (і їх громадянам) купувати один у одного товари і послуги. Це необхідно для забезпечення сталого економічного зростання і підвищення рівня життя.

Всі держави-члени МВФ представлені в його Виконавчій раді, яка служить форумом для обговорення національних, регіональних і глобальних наслідків її економічної політики.

Основні напрямки діяльності МВФ включають:

- консультивання держав-членів щодо впровадження заходів політики, які можуть допомогти їм запобігти або врегулювати фінансову кризу, домогтися макроекономічної стабільності, прискорити економічне зростання і знизити рівень бідності;

- тимчасове надання фінансування державам-членам з метою допомогти їм у врегулюванні проблем платіжного балансу, тобто ситуації нестачі іноземної валюти внаслідок того, що їх платежі іншим країнам перевищують їх власні валютні доходи;

- надання країнам на їхнє прохання технічної допомоги та сприяння підготовці кадрів з метою допомоги у формуванні бази знань та інститутів, необхідних для проведення обґрунтованої економічної політики [197; 38].

Нагляд МВФ має два основних аспекти: нагляд на двосторонній основі, або оцінка економічної політики кожної держави-члена та надання рекомендацій з

питань політики, і нагляд на багатосторонній основі, або спостереження за світовою економікою. Завдяки інтеграції нагляду на двосторонній і багатосторонній основі МВФ може забезпечувати більш комплексний підхід.

Центральним елементом нагляду на двосторонній основі є так звані консультації, які передбачають проведення огляду економічних змін і заходів політики в кожній зі 188 держав-членів МВФ. Консультації охоплюють широке коло питань, які вважаються критично важливими з макроекономічної точки зору: податково-бюджетні, фінансові, валютні, грошово-кредитні і структурні – із загостренням уваги на ризики та фактори уразливості і відповідних заходах політики. В процесі консультацій беруть участь сотні економістів МВФ.

Консультації являють собою двосторонній діалог з питань економічної політики з владою країни, а не оцінку країни Фондом. Місія МВФ, як правило, зустрічається з посадовими особами з уряду і центрального банку, а також іншими зацікавленими сторонами, такими як члени парламенту, представниками ділових кіл, громадянського суспільства та профспілок, щоб допомогти оцінити економічну політику і напрямок економічного розвитку країни. Персонал МВФ представляє, як правило, доповідь Виконавчій раді МВФ. МВФ також проводить нагляд за фінансовим сектором з часу кризи в Азії з особливим акцентом на необхідності його зміцнення після глобальної фінансової кризи 2008 року [45].

Нагляд на багатосторонній основі включає моніторинг глобальних і регіональних економічних тенденцій і аналіз вторинних ефектів політики держав-членів для світової економіки.

Минулого року міжнародне співтовариство узгодило загальне бачення цілей розвитку до 2030 року та план дій для втілення цього бачення в життя. Досягнення цих Цілей в галузі сталого розвитку (ЦСР), які включають економічні, соціальні та екологічні аспекти, потребує партнерства між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються, країнами і міжнародними організаціями. В першу чергу, необхідно забезпечити проведення обґрунтованої політики і мобілізацію достатніх приватних і державних ресурсів для досягнення Цілей сталого розвитку [139].

МВФ, завдяки глобальному складу його членів і своєму мандату по роботі як на двосторонній, так і на багатосторонній основі, має унікальні можливості для того, щоб внести вклад у досягнення цієї домовленості і сприяти її реалізації.

Ризики для глобальної стабільності посилилися після жовтневого випуску «Доповіді з питань глобальної фінансової стабільності» 2016 року. У країнах з розвинутою економікою перспективи погіршилися через підвищену невизначеність, уповільнення росту і зниження довіри. Потрясіння на світових ринках активів посилили цей тренд. Падіння цін на нафту і біржові товари призводить до підвищеного ризику в країнах з ринком, що формується, тоді як значний ступінь невизначеності щодо переходу Китаю до іншої моделі розвитку викликала збільшення вторинних ефектів для світових ринків. Ці зміни обумовили посилення фінансових умов, зниження схильності до ризику і зростання кредитних ризиків, а також загальмували відновлення балансів, що підриває фінансову стабільність [170].

МВФ відреагував на світову економічну кризу залученням ресурсів на багатьох фронтах для надання підтримки державам-членам організації. Фонд значно збільшив свій кредитний потенціал після початку глобальної кризи у 2008 році. Це було здійснено шляхом збільшення внесків за квотами держав-членів. МВФ наростив обсяги кризового кредитування. У відповідь на глобальну фінансову кризу МВФ зробив безпрецедентні кроки в реформування своєї політики щодо країн з низькими доходами. В результаті цього програми МВФ стали більш гнучкими і в більшій мірі відповідають конкретним потребам країн з низькими доходами: пропоновані умови були впорядковані, підвищено ступінь пільговості, більше уваги приділяється захисту витрат на соціальні потреби [45].

Ґрунтуючись на уроках фінансової кризи 2008-2009 рр., Базельський комітет з банківського нагляду (BCBS) приступив до перегляду своїх вимог до достатності капіталу банків. Результатом стала система вимог до достатності капіталу і ліквідності, що отримала назву Базель III (Basel III) і схвалена «Великою двадцяткою» на саміті в Сеулі в листопаді 2010 р [46, с. 79].

"Базель III" –це система норм, розроблених Базельським комітетом з банківського нагляду з метою зміцнення регулювання, нагляду і управління ризиками банківського сектора. Ці заходи спрямовані на:

- поліпшення здатності банківського сектора абсорбувати шоки, пов'язані з фінансово-економічним стресом;
- підвищення ефективності управління ризиками незалежно від їх джерела;
- підвищення рівня прозорості та розкриття інформації банків [75, с. 62; 80].

Поки рішення Базель III знаходяться в процесі прийняття до виконання національними регулюючими органами, акцент переноситься в область впровадження незалежно від джерела ризиків: визначення ступеня впливу на бізнес-процеси і планування переходу на нові стандарти. Вже зараз є ознаки того, що впровадження прийнятої в цілому системи матиме свої особливості в залежності від юрисдикцій. Хоча перехідний період виглядає досить тривалим, фінансовим інститутам не рекомендується орієнтуватися тільки на крайній термін завершення впровадження, призначений на 2019 рік, - вони мають бути готовими продемонструвати стійкість капіталу і ліквідність заздалегідь і вкластися в проміжні терміни по ходу впровадження.

Для досягнення цих цілей пропозиції Базель III були розділені на три частини за такими основними напрямками:

- реформа капіталу (включаючи якість і кількість капіталу, облік всіх ризиків, коефіцієнт боргового навантаження, введення понять буферів консервації капіталу і контрциклічного буферу капіталу);
- реформа ліквідності (короткострокові і довгострокові коефіцієнти);
- інші елементи, пов'язані з загальним удосконаленням стабільності фінансової системи [129, с. 33-35].

На початку нового тисячоліття світові лідери зібралися в штаб-квартирі Організації Об'єднаних Націй, щоб сформулювати широку концепцію для боротьби з бідністю в її численних проявах [118, с. 17]. Ця концепція, втілена в

восьми Цілях розвитку тисячоліття (ЦРТ), залишається всеосяжною основою розвитку для всього світу протягом останніх 15 років.

Цілями розвитку тисячоліття є наступні:

- ліквідація крайньої бідності і голоду;
- забезпечення загальної початкової освіти;
- заохочення гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок;
- скорочення дитячої смертності;
- поліпшення охорони материнства;
- боротьба з ВІЛ / СНІДом, малярією та іншими захворюваннями;
- забезпечення екологічної стійкості;
- формування глобального партнерства в цілях розвитку [96].

В кінці вересня 2015 р. на саміті ООН у Нью-Йорку відбулася значуща для всього людства подія - замість Цілей розвитку тисячоліття (Millennium Development Goals - ЦРТ), термін дії яких закінчився в 2015 р., на 2016 - 2030 р. були прийняті Цілі сталого розвитку (Sustainable Development Goals - ЦСР). Як наголошується в підсумковому документі ООН, присвяченому результатам Цілей розвитку тисячоліття "в 2015 р світ знаходиться на історичному роздоріжжі" [139]. Ніколи раніше світові лідери не брали на себе зобов'язання спільно діяти і докласти зусиль для реалізації такої широкої і універсальної стратегічної програми як ЦСР [103].

Важливою перевагою ЦРТ стала трансформація найважливіших пріоритетів людства (боротьба з бідністю, освіта, охорона здоров'я тощо) в систему конкретних завдань і кількісних індикаторів, які дозволяють оцінити прогрес (або регрес) в їх досягненні. Таким чином відбулося конструктивне "оцифрування" гуманістичних ідей. До переваг ЦРТ як системи – з методичної та прикладної точок зору – слід віднести її конструктивність і відносну простоту у використанні (див. табл. 3.1).

Незважаючи на очевидні успіхи реалізації ЦРТ, багато глобальних і національних проблем розвитку людського потенціалу збереглися і навіть

загострилися: на планеті величезні масштаби бідності; зростає розрив між бідними і багатими в багатьох країнах, в доходах населення розвинених і країн, що розвиваються; загострюються екологічні проблеми (кліматичні, доступ населення до чистої води та ін.).

Таблиця 3.1

Цілі розвитку тисячоліття: основні досягнення

Цілі розвитку тисячоліття	Вибрані показники прогресу
Ліквідація крайньої бідності і голоду	Кількість людей, що живуть в умовах крайньої бідності, скоротилось з 1.9 млрд. чоловік в 1990 році до 836 млн. чоловік у 2015 р. Частка людей, яка страждає від недоїдання, скоротилася з 23.3% в 1990 - 1992 рр. до 12.9% у 2014 - 2015 рр.
Забезпечення загальної початкової освіти	Коефіцієнт охоплення початковою освітою в регіонах, що розвиваються, у 2015 р. досяг 91% в порівнянні з 83% у 2000 р.
Заохочення рівності чоловіків і жінок та розширення прав і можливостей жінок	За минулі 20 років (з 1995 по 2015 рр.) жінки отримали парламентське представництво у майже 90% країн зі 174.
Скорочення дитячої смертності	Коефіцієнт смертності серед дітей у віці до п'яти років в світі скоротився з 90 до 43 смертей на 1000 новонароджених за 1990 - 2015 рр.
Поліпшення охорони материнства	Коефіцієнт материнської смертності в світі скоротився на 45% за 2000 - 2015 рр.
Боротьба з ВІЛ / СНІДом, малярією та іншими захворюваннями	Число нових випадків ВІЛ-інфікування з 2000 р. скоротилося з 3.5 млн. до 2.1 млн. чоловік.
Забезпечення екологічної стійкості	Зараз 91% жителів планети використовує поліпшені джерела питної води, у 1990 р. їх частка становила 76%.
Формування глобального партнерства в цілях розвитку	Обсяг офіційної допомоги з метою розвитку, наданої розвиненими країнами, за 2000 - 2014 рр. зріс на 66%, досягнувши 135.2 млрд. дол. Наявність доступу до Інтернету зросла за 2000 - 2015 рр. з 6% до 43% населення світу.

Джерело:[139]

Для вирішення глобальних і національних проблем в вересні 2015 р. ООН прийняла Цілі сталого розвитку для світу і всіх країн. Ці Цілі і передбачена ними програма глобальних дій на наступні 15 років характеризується ООН як свого роду хартія людей і планети в XXI столітті [103]. Намагання спрямувати

глобальні формальні інститути на досягнення соціально значущих цілей сприяє розвитку глобального соціального капіталу.

Незважаючи на те, що в здійсненні багатьох ЦРТ в світі були досягнуті суттєві успіхи, в регіонах і країнах прогрес досягався нерівномірно, відзначалися значні недоліки. Мільйони людей не можуть користуватися досягненнями прогресу, особливо найбідніші і бідні: із-за своєї статі, віку, інвалідності, етнічної приналежності або географічного місця проживання.

Найчастіше усталеність в Україні – особливо в умовах кризи – тлумачиться як економічне зростання, що позначається насамперед у збільшенні ВВП. В світі сталий розвиток завжди розглядається значно ширше, з позицій збалансованого розвитку трьох компонентів: соціального, економічного та екологічного (іноді додається і інституціональний). Необхідність такої системності підкреслюється в концептуальних документах, підготовлених за останні 20 - 25 років ООН, Світовим банком, ОЕСР, стратегіях сталого розвитку провідних держав. Триєдність стійкості була особливо підкреслена на Конференції ООН у 2012 р. в Ріо-де-Жанейро, де центральною була проблема переходу людства до сталого розвитку [192].

Стосовно поведінкових особливостей резидентів України відносно аспектів сталого розвитку І. Бобух висловлює певні гіпотези:

– Резиденти України мають схильність до надмірного використання ресурсів – енергетичних, водних та ін. Ця гіпотеза підтверджується, наприклад, зіставленням даних Світового банку щодо пропорцій енергетичного виснаження в Україні та інших країнах. Відносний обсяг енергетичного виснаження в Україні залишається в рази більшим за значення відповідних показників значної кількості інших країн. □

– Українському суспільству притаманний низький рівень довіри один до одного та до урядових структур, зокрема, це стосується і сфери захисту навколишнього середовища. Низьким в Україні є рівень сприйняття населенням дій уряду щодо захисту навколишнього середовища: лише 18% задоволених цими

діями у 2007–2013 роках. Для порівняння: в Швейцарії величина цього показника сягає 74%, у Німеччині – 67%, у США – 59%, у Словенії – 58%, у Польщі – 47%;

- Переважання ставлення до природних ресурсів як до «дармового» блага, яке можна безкарно нищити та експлуатувати і, як наслідок, – навмисно занижена цінність природних ресурсів.

- Високий рівень корумпованості при вирішенні питань розподілу природних ресурсів.

- Низький рівень сприйняття нових технологій, у т.ч. енерго-, водо- та теплозберігаючих.

- Низький рівень обізнаності у сфері ресурсоефективності.

- Низький рівень доходів населення і, як наслідок, – низький рівень життя і свободи вибору, що стосується і можливості обирати спосіб життя та впливає на формування поведінкових патернів, що відповідають принципам сталого розвитку. Зокрема ступінь задоволеності рівнем життя в Україні протягом 2007–2013 років становив лише 24% порівняно з 66% – у Польщі, 71% – в Словенії, 72% – у США, 90% – у Німеччині та 94% – в Швейцарії.

- Поведінкові патерни переважної більшості українців формуються в умовах орієнтованості більшою мірою на виживання, задоволення базових потреб, ніж на самореалізацію [28, с. 4-5].

Таким чином, більшість поведінкових особливостей українського суспільства є певними бар'єрами на шляху сприйняття і впровадження принципів сталого розвитку, що потребує розробки й застосування заходів щодо їх подолання.

Багато фахівців пророкують розширення неформальних майданчиків і підвищення їх ролі у формуванні та вирішенні завдань глобальних повісток в силу, на їхню думку, неперворотності формальних інститутів.

Лише зовсім недавно, на рубежі нинішнього десятиліття, в обговоренні адаптації багатосторонніх інститутів (між державами з оформленими спільними структурами) до нових віянь у світопорядку стали широко представлятися такі теми, як виникнення нових міждержавних неформальних майданчиків,

перспективи більш гнучких і спеціалізованих регіональних інститутів, роль недержавних акторів в глобальній взаємодії.

При пошуку вдосконалених підходів проявився потяг до менш жорстких механізмів, в порівнянні з існуючими, до формування в них різного роду «кодексів поведінки», хоч і неформальних, але здатних доповнювати юридично зобов'язуючі норми, до консультаційних форматів замість неефективних формальних механізмів регулювання певних сфер діяльності людства. Такі підходи відображають тенденцію до більш гнучких, тимчасових і по можливості більш прозорих механізмів співпраці в порівнянні з «послугами» багатосторонніх формальних структур.

На думку прихильників неформальних механізмів державного ресурсу буде все менше достатньо для вирішення спільних викликів. Тому експертні зусилля спрямовані на пошук належного зчеплення між різними форматами.

Серед мотивів розвитку неформальних міждержавних майданчиків на найвищому та високому рівнях – необхідність колективного керівництва і управління процесами, зростаюча, на загальну думку, через недоліки формальних структур. Наприклад, поява «двадцятки» багато в чому зобов'язана негараздам в роботі формальних фінансових механізмах (МВФ та ін.).

У середині травня 2016 року американська Рада з міжнародних відносин (РМВ) запропонувала громадськості результати опитування членів Ради Рад (Council of Councils) про глобальні виклики. Рада Рад є неформальним майданчиком для обміну думками між провідними експертними організаціями, які займаються світовими і регіональними проблемами і тенденціями, зовнішньополітичними та зовнішньоекономічними діями держав і міжнародних структур. З моменту запуску цього формату в 2012 р. до його складу увійшли по одному дослідницькому центру з країн «Групи двадцяти» з подальшим незначним поповненням від інших держав.

Рада з міжнародних відносин взяла на себе зобов'язання підсумувати позиції по десяти ключових викликах, для подолання яких явно не вистачає

можливостей національних урядів, які потребують співробітництва планетарного масштабу.

У списку десяти викликів:

- міжнародний тероризм;
- міждержавні конфлікти із застосуванням сили;
- внутрішні конфлікти із застосуванням сили;
- управління глобальною економічною системою;
- зміна клімату;
- поширення ядерної зброї;
- сприяння міжнародному розвитку;
- управління кіберпростором;
- розширення світової торгівлі;
- сприяння глобальній безпеці здоров'я [70, с. 7-8].

Таким чином, глобальний соціальний капітал може формувати або впливати на стан національного соціального капіталу. Глобальний соціальний капітал задає параметри для кожної країни через певні умови, які виражені у програмах провідних міжнародних організацій для забезпечення сталого розвитку.

Проявом впливу глобального соціального капіталу на національний певною мірою є оцінка бізнес-регулювання за допомогою рейтингу сприятливості умов ведення бізнесу. Рейтинг має 189 позицій. Чим вища позиція країни в рейтингу сприятливості умов ведення бізнесу, тим сприятливішим є підприємницьке середовище для відкриття і функціонування підприємства. Позиція кожної країни за рейтингом сприятливості умов для ведення бізнесу визначається через упорядкування сукупної оцінки, отриманої тією чи іншою країною за показником віддаленості від передового рубежу по десяти напрямках:

- створення підприємств;
- отримання дозволів на будівництво;
- підключення до системи електропостачання;
- реєстрація власності;

- отримання кредитів;
- захист міноритарних інвесторів;
- оподаткування;
- міжнародна торгівля;
- забезпечення виконання контрактів;
- дозвіл неплатоспроможності.

Ведення бізнесу вивчає наявність правил, які встановлюють і уточнюють права власності, мінімізують вартість вирішення спорів, підвищують передбачуваність економічної взаємодії [164].

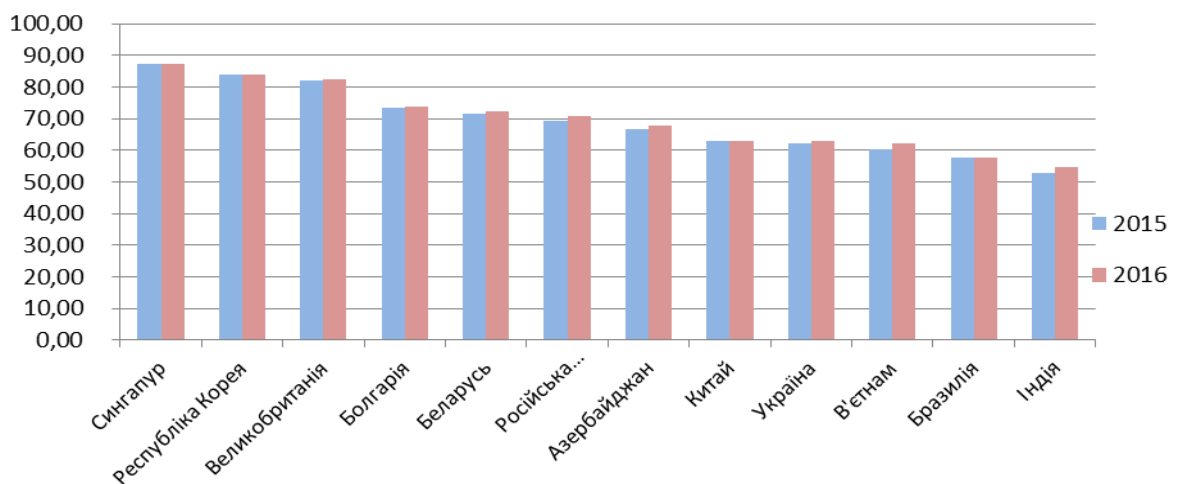

Рис. 3.11 Рейтинг легкості ведення бізнесу (складено автором за даними [109]).

Таким чином, завдяки рівню ведення бізнесу і включених в нього параметрів можна визначити рівень корумпованості держави, довіри в суспільстві, легкості взаємодії агентів, співвіднести його таким чином зі станом соціального капіталу і впливом на розвиток національного господарства. Уже тривалий час перше місце в рейтингу легкості ведення бізнесу займає Сингапур, Україна ж перебуває на 83 місці зі 189 країн (див. рис. 3.11).

Глобальний соціальний капітал виступає як система правил відтворення господарських відносин, історично і просторово збалансованих, що породжує синергетичний ефект в процесі реалізації стабілізаційної та трансформаційної функції.

Для порівняльної характеристики розвитку соціального капіталу в контексті глобальних процесів може бути використаний Індекс соціального прогресу (ІСП) – комбінований показник міжнародного дослідницького проекту The Social Progress Imperative, який вимірює досягнення країн світу з точки зору суспільного добробуту та соціального прогресу. Був розроблений у 2013 році під керівництвом Майкла Портера, голови The Social Progress Imperative, професора Гарвардського університету, фахівця у галузі стратегічного управління та міжнародної конкурентоспроможності [202].

Автори вважають, що поняття соціального прогресу стало одним з найбільш важливих напрямків досліджень в області соціології, психології, економіки та державного управління, тому показники соціального розвитку часто розглядаються як певна альтернатива показниками економічного розвитку, яке є необхідною, але недостатньою умовою соціального прогресу. Індекс не включає показники економічного розвитку країн світу (такі, як рівень ВВП і ВНД), а призначений для оцінки суспільного добробуту в тій чи іншій країні. Оскільки дослідження оцінює досягнення в соціальній сфері окремо від економічних індикаторів, це дозволяє глибше вивчити взаємозв'язок між економічним і соціальним розвитком.

При визначенні успіхів тієї чи іншої країни в галузі соціального прогресу враховуються понад 50 показників, об'єднаних в три основні групи:

- основні потреби людини (харчування, доступ до основної медичної допомоги, забезпечення житлом, доступ до води, електрики і санітарних послуг, рівень особистої безпеки);
- основи благополуччя людини (доступ до базових знань і рівень грамотності населення, доступ до інформації та засобів комунікації, рівень охорони здоров'я, екологічна стійкість);
- можливості розвитку людини (рівень особистих і громадянських свобод, забезпечення прав і можливостей людини приймати рішення і реалізовувати свій потенціал).

Індекс соціального прогресу є новим показником і виступає як результуюча дія соціального капіталу.

Індекс вимірює досягнення кожної країни за шкалою від 0 (найменший ступінь стійкості) до 100 (найвищий ступінь стійкості) на основі отриманих даних в трьох вищевказаних базових категоріях.

Як вважають автори, тільки економічні показники не повністю пояснюють соціальний прогрес. На будь-якому рівні ВВП на душу населення є можливості для більш високого соціального прогресу і ризику для виникнення нижчого соціального прогресу.

Індекс охоплює 133 країни. Кожна з них належить до окремої групи соціального прогресу. Країнами з дуже високим соціальним прогресом є Норвегія, Швеція, Ісландія, Нова Зеландія, Канада, Фінляндія, Данія, Нідерланди, Австралія. Країни з високим соціальним прогресом – це Великобританія, Ірландія, Австрія, Німеччина, Японія, США та інші.

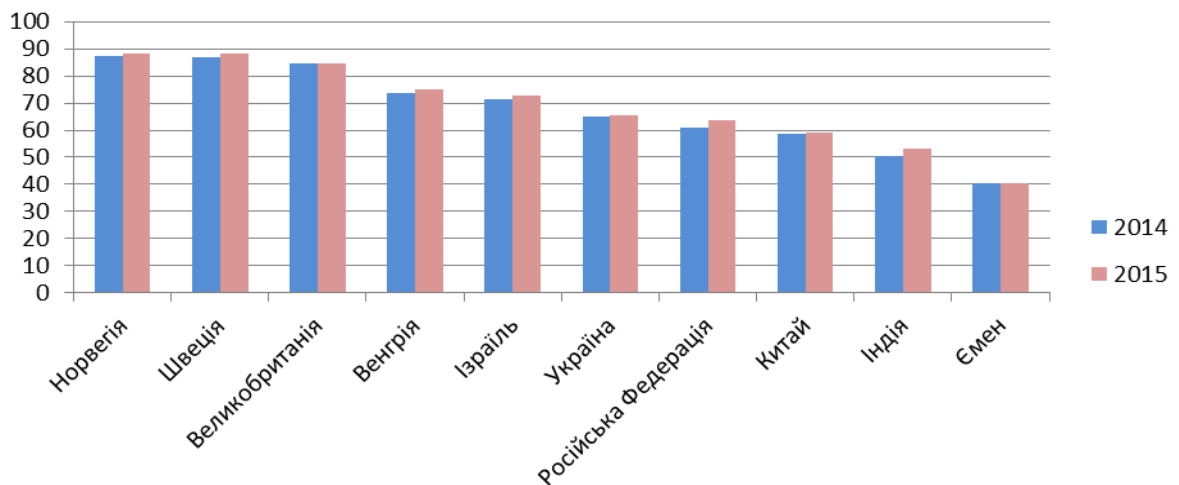

Рис. 3.12 Індекс соціального прогресу (складено автором за [195]).

До країн із соціальним прогресом вище середнього входять Угорщина, Латвія, Греція, Литва та інші. Країнами із соціальним прогресом нижче середнього є Таїланд, Боснія та Герцеговина, до цієї групи належить і Україна. Країни з низьким соціальним прогресом – Камбоджа, Бангладеш, Індія та інші. Країни з дуже низьким соціальним прогресом – Ефіопія, Нігер, Ємен та інші (див. рис. 3.12).

Уповільнення економічного зростання, характерне не тільки для ряду країн, що розвиваються, а й для розвинених країн, стимулюючи коригування інструментів поточної фінансово-економічної та соціальної політики, одночасно активізує зусилля і на стратегічних напрямках. До їх числа відноситься пошук нової моделі соціально-економічного розвитку, здатної відповісти на актуальні виклики, що стоять перед економікою і суспільством.

Економічне зростання, виражене в таких показниках, як ВВП, ВНП, не завжди ефективно в скороченні бідності. До числа заходів, пропонованих для вирішення такої проблеми, належить концепція інклюзивного стійкого зростання.

Логіка формування соціального капіталу може пояснити стан кризових явищ або економічне зростання. За екстрактивних інститутів виникають моделі, де соціальний капітал має низьку якість, взагалі відсутній або превалює деструктивний тип соціального капіталу. За таких моделей і виникають інституційні пастки утворення соціального капіталу та його розвитку.

Інституційні зміни можуть виконуватися різними шляхами і в подальшому впливати на розвиток соціального капіталу та функціонування економіки.

Чинниками і фактором зміни інститутів можуть виступати міжнародні організації, такі як МВФ, ООН, співтовариства країн-лідерів. Системні кризи останніх років підкреслили недостатній розвиток глобального соціального капіталу. Це обумовлює необхідність регулювання розвитку господарських відносин на світовому рівні. Саме світові торгові, фінансові, правові та інші правила та норми, які утворюються міжнародними організаціями, спонукають окремі національні господарства до внутрішніх інституційних змін. Без таких змін неможливо стати повноправним учасником світового співтовариства.

Ключову роль у забезпеченні стійкого розвитку господарських систем на сучасному етапі починає відігравати глобальний соціальний капітал, що породжує амбівалентні наслідки для національного соціального капіталу. Поглиблений аналіз розвитку взаємодії глобального соціального капіталу і національного дозволив виявити ефект полісистемної зв'язаності, заснований на розкритті складових механізму їх взаємодії через зміни глобального господарського

середовища, формування глобальних неформальних інститутів, розвиток формальних глобальних інститутів, зміни формальних національних інститутів, перетворення в неформальних національних інститутах, трансформацію національної господарської системи. Ефекти мультиплікативного та полісистемного зв'язку представляють собою наростання суперечливої взаємодії через зміну етапів співіснування, коеволюцій, коадаптації [66].

3.2 Сценарії управління відтворенням соціального капіталу як фактором сталого розвитку господарської системи

Соціальний капітал є складним феноменом та важливим чинником сукупного суспільного капіталу. Від нього залежать темпи економічного зросту, розвиток цінностей і норм демократії. Він є фактором діючих мереж взаємин, так чи інакше інституційно оформлених зв'язків, яким притаманні визнання, довіра, рейтинг, статус тощо. Досвід багатьох країн демонструє, що соціальний капітал може нагромаджуватися під час суспільного розвитку, зростання довіри до громадянських інститутів, та в той же час існує і зворотній вплив розвитку демократичної системи інститутів суспільства на соціальний капітал, його структуру і якість.

Інституційний розвиток є одним з ключових напрямків економічних досліджень. Науковці помітили, що економічна система породжує силу, яка в ній самій формує зміни. Труднощі виникли при виявленні закономірностей взаємодії інституційних структур з економічними інтересами різних соціальних груп і тих наслідків, до яких вони призводять в економічному розвитку. За сучасних умов це завдання ускладнюється, оскільки економічні інтереси певних соціальних груп розширюються і охоплюють потоки ресурсів і товарів в планетарному масштабі. У той же час ряд структур інституційної системи виявляють свою неефективність і перестають відповідати цілям економічного розвитку.

Необхідний різкий перехід від попередньої моделі зростання, в рамках якої промислова революція сприяла швидкому зростанню економіки, яке залежало від

використання природних ресурсів і забезпечило великі, але нерівномірно розподілені матеріальні блага. Такий характер розвитку призвів до використання нестійких моделей споживання і виробництва.

Сталий розвиток відбувається тоді, коли потреби нинішніх поколінь задовольняються, але при цьому вони не завдають шкоди тим можливостям, які залишаються у спадок наступним поколінням для задоволення їх майбутніх потреб. Він включає в себе три взаємопов'язаних основи: економічний розвиток, соціальний розвиток і охорону навколишнього середовища. Ці основи не можуть бути ефективними, якщо вони розглядаються як конкуруючі програми.

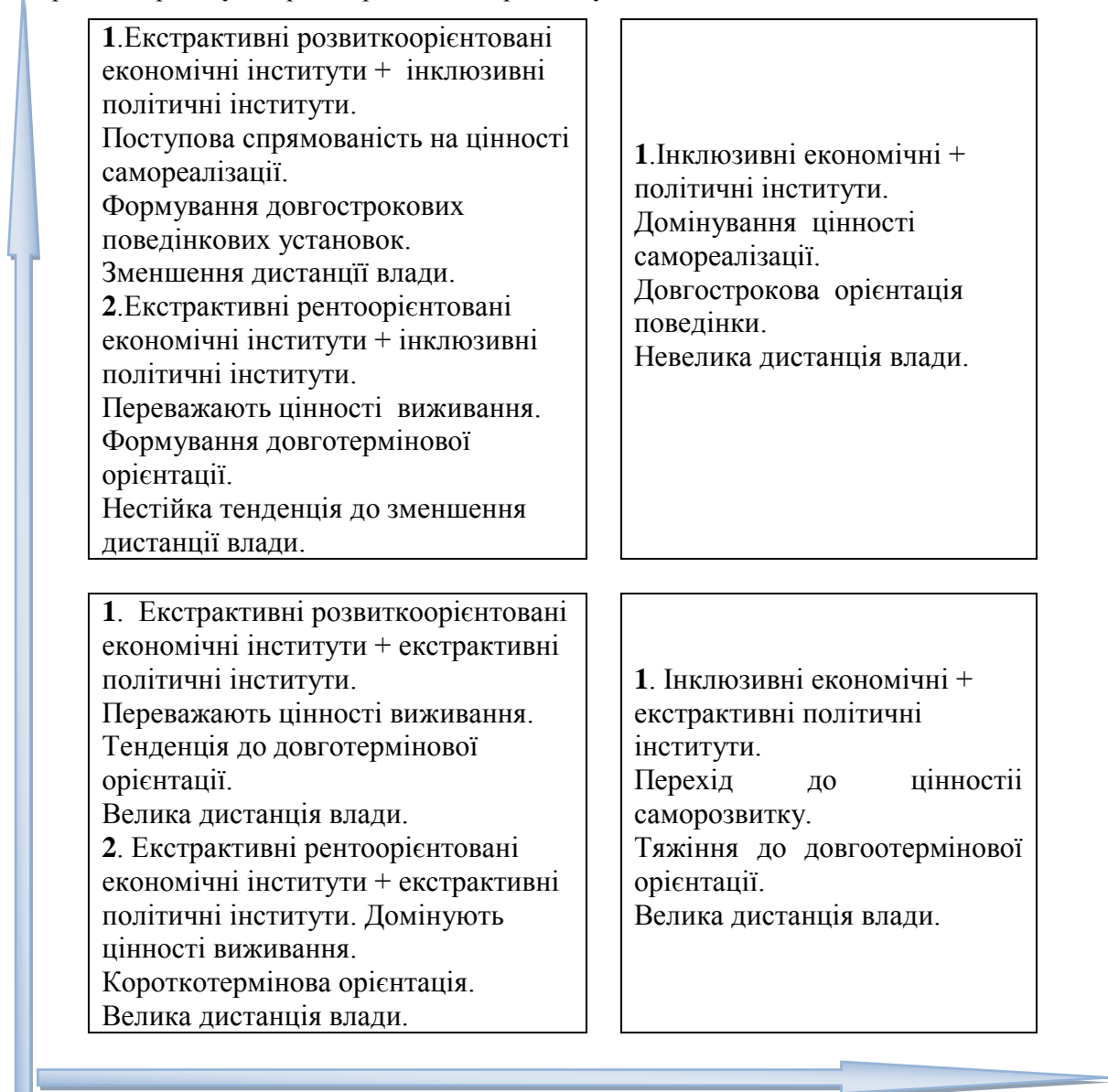
В рамках парадигми сталого розвитку змінюється підхід до інвестицій і державної політики: наприклад, енергетична політика має значення не тільки для промисловості і навколишнього середовища, а й для громадської охорони здоров'я і рівноправності з точки зору доступу до джерел енергії та зайнятості. У середньостроковій і довгостроковій перспективі така трансформація означатиме радикальну зміну способів виробництва товарів і послуг, стратегії зростання, а також способу життя. В майбутньому, поведінка виробників і споживачів буде змінюватися, як вимушено (виснаження природних ресурсів, збільшення кількості природних катаклізмів і високий рівень забруднення навколишнього середовища), так і під впливом політики стимулювання переходу до стійких моделей виробництва і споживання [90, с. 6].

Економічне зростання веде до поліпшення політичних інститутів, а демократія в цілому сприяє економічному зростанню. Як показує дослідження цієї гіпотези, проведене Д. Асемоглу, Дж. Робінсоном, зв'язок між демократією і високим доходом відображає вплив втраченого фактора [12]. Імовірно вхід в модернізацію визначається невиявленим фактором, який являє собою поєднання формальних правил, неформальних практик і ціннісних установок. Особливе значення для економічної і політичної трансформації набуває соціальний капітал.

Ймовірність змін і стан інститутів прямо пропорційно впливають на характер розвитку (див. рис. 3.13). Соціальний капітал та його розвиток залежить від стану та ймовірності змін інститутів. Так ймовірність змін при інклюзивних

економічних інститутах та політичних максимальна, цей квадрат знаходиться на самому високому рівні стійкого розвитку.

Ймовірність переходу на траєкторію сталого розвитку

Рівень усталеності розвитку в глобальному середовищі

Рис. 3.13 Групування моделей соціального капіталу за ймовірністю переходу на траєкторію сталого розвитку (складено автором).

В той же час при інклюзивних інститутах, але екстрактивних економічних розвиткоорієнтованих чи рентоорієнтованих інститутах, ймовірність змін велика, але вони не завжди призводять до стійкого розвитку, оскільки зміни відбуваються

не на користь широкого кола акторів, без змін економічних інститутів на інклюзивні, а за таких умов стійкий розвиток неможливий.

Екстрактивні політичні інститути та рентоорієнтовані екстрактивні економічні інститути залишають національне господарство у пастці, оскільки через дуже низьку ймовірність змін інститутів неможливий вихід на траєкторію стійкого росту. За такої моделі національне господарство не може вирватися зі свого становища без зовнішнього втручання. Екстрактивні політичні інститути також не сприяють створенню економічних інститутів, які будуть у довгостроковій перспективі призводити до стійкого розвитку.

Першою країною, в якій мало місце тривале і стійке економічне зростання, була Великобританія, тобто спочатку, власне, Англія і Уельс, а після 1707 року – і Шотландія. Зростання почалося і йшло поступово з другої половини XVIII століття, коли промислова революція, яка спиралася на впровадження у виробництво важливих технологічних відкриттів, захоплювала одну за одною галузі англійської економіки. Слідом за Англією індустріалізація почалася в більшості країн Західної Європи і в Сполучених Штатах. Британське процвітання незабаром поширилося і на колонії англійських поселенців в Канаді, Австралії і Новій Зеландії. Сьогодні список тридцяти найбагатших держав світу включає саме ці країни та Японію, Сингапур і Південну Корею. Процвітання трьох останніх, в свою чергу, є результатом більш широкого процесу розвитку країн Східної Азії, багато з яких зуміли в наші дні досягти високого економічного зростання [13].

Список найбідніших країн світу настільки ж виразний і характерний, як і список найбагатших. Якщо скласти список з тридцяти найбідніших на сьогоднішній день країн, то виявиться, що більшість з них розташовані в Африці, на південь від Сахари. Кілька країн з цього списку – Афганістан, Гаїті, Непал – хоча і не знаходяться в Африці, мають важливі спільні риси з африканськими країнами.

Список найбагатших і найбідніших країн п'ятдесят років тому незначно відрізнявся від сьогоднішнього. Сингапур і Південна Корея не були серед

найбагатших, трохи іншою була і група найбідніших країн, але загальна картина схожа на ту, що ми спостерігаємо сьогодні. Ситуація сто чи сто п'ятдесят років тому була такою ж: приблизно ті ж самі країни були як нагорі, так і внизу списку.

Світова економічна нерівність здебільшого виникла в кінці XVIII століття в результаті промислової революції. Ще в середині цього століття не тільки ступінь нерівності був значно нижчим, але і розподіл країн на багаті і бідні за рівнем доходу на душу населення – досить стабільний в останні два століття – теж був іншим. Згідно з дослідженнями Д. Асемоглу та Дж. Робінсона економічний успіх тієї чи іншої країни залежить від інститутів – правил, за якими працює її економіка, і стимулів, які отримують її громадяни [147].

Інклюзивні інститути дозволяють і, більш того, стимулюють участь великих груп населення в економічній активності, а це дозволяє найкращим чином використовувати їх таланти і навички, при цьому залишаючи право вибору – де саме працювати і що саме купувати – за кожною окремою людиною. Частиною інклюзивних інститутів обов'язково є захищені права приватної власності, неупереджена система правосуддя і рівні можливості для участі всіх громадян в економічній активності. Ці інститути повинні також забезпечувати вільний вхід на ринок для нових компаній і вільний вибір професії і кар'єри для всіх громадян.

Інклюзивні інститути сприяють економічному зростанню, підвищенню продуктивності праці і процвітання. Захищені права приватної власності є їх центральним елементом тому, що тільки ті, чий права власності захищені, будуть готові інвестувати і підвищувати продуктивність праці. Бізнесмен, який передбачає, що все, що він зможе заробити, вкрадуть, експропріують або обкладуть непомірним податком, не має стимулів до роботи, не кажучи вже про інвестиції й інновації. Але важливо, однак, щоб права власності були захищені не тільки у економічній еліті, а й у широких верств населення [12].

Інклюзивні економічні інститути вимагають, щоб можливістю брати участь в економічній активності і захистом прав власності користувалися різні верстви суспільства, а не тільки еліта.

Захист прав власності (і судова система в цілому), свобода контрактів і торгівлі – все це залежить від держави, тобто інституції, яка може застосувати силу для встановлення порядку, запобігання розкраданню та шахрайству і, нарешті, для примусу до виконання контрактів, укладених приватними особами і компаніями [13].

Суспільству для успішного функціонування необхідні також інші суспільні блага: дороги, транспортна система та інша інфраструктура, що буде розвивати торгівлю; законодавча система, яка дозволить запобігати зловживаннями. Не дивлячись на те, що більшість з цих благ можуть створюватися приватними компаніями, рівень організації, необхідний в масштабі країни, такий високий, що часто не існує іншої можливості, крім як передати функції виробництва цих благ державі. Таким чином, держава так чи інакше пов'язана з економікою, бо їй належать такі функції як забезпечення правопорядку, захист приватної власності і виконання контрактів, а також часто – виробництво і надання ключових суспільних благ. Інклюзивні економічні інститути потребують держави і використовують її.

Між економічними і політичними інститутами може виникати синергетичний ефект, як позитивний, так і негативний. Екстрактивні політичні інститути концентрують владу в руках еліти і не обмежують її в тому, як і на що ця влада може вживатися. У свою чергу, ця еліта конструює екстрактивні інститути, які дозволяють їй експлуатувати решту населення. Таким чином, екстрактивні економічні інститути природним чином виникають в умовах дії екстрактивних політичних інститутів.

Така синергія між екстрактивними економічними і екстрактивними політичними інститутами сприяє їх взаємному зміцненню: політичні інститути дозволяють владній еліті сформувати економічні інститути, що не накладають обмежень на саму еліту і перешкоджають появі нових великих гравців. Крім того, з'являється можливість визначати напрямок еволюції самих політичних інститутів. У свою чергу екстрактивні економічні інститути збагачують еліту, що

дозволяє використовувати накопичене багатство для закріплення політичного домінування.

Світова нерівність різко зросла після англійської промислової революції, оскільки лише частина людства перейняла технологічні інновації [14, с. 87]. Реакція різних країн на безпрецедентну хвилю нових технологій визначила їх подальшу долю – від життя в бідності до досягнення стійкого економічного зростання – і багато в чому залежала від траєкторії історичного розвитку їх інститутів. До середини XVIII століття політичні та економічні інститути різних країн вже помітно різнилися.

За останні кілька років міжнародне співтовариство прийшло до консенсусу щодо необхідності більш соціально інклюзивного підходу для стимулювання економічного зростання. Проте інклюзивне зростання і розвиток, як і раніше, в першу чергу залишається поки що прагненням. Досі не існує системної структури, здатної розробити нову політику і практику.

Рис. 3.14 Замкнуте коло інклюзивного зростання і розвитку [199, с. 14].

Як вказують експерти Всесвітнього економічного форуму, багато країн мають значний невикористаний потенціал збільшення економічного зростання в контексті соціальної справедливості. Але впровадження принципу кола інклюзивного зростання потребує сприяння структурним реформам, переосмислення змісту зростання як безперервного процесу вдосконалення стовпів інклюзивного росту, спільна дія яких буде поширювати можливості, дохід, безпеку і якість життя [198].

Згідно з доповіддю Всесвітнього економічного форуму «Доповідь про інклюзивний розвиток та зростання 2017» інклюзивне зростання складається з семи ключових складових: освіта і розвиток професійних навичок, базові послуги та цифрова інфраструктура, корупція та рента, фінансові інвестиції в реальний сектор економіки, створення активів і підприємництва, робота і оплата праці, фінансові трансферти (див. рис. 3.14). Також експерти Всесвітнього економічного форуму відмічають, що саме міжнародні організації мають сприяти переходу до принципів інклюзивного зростання через надання консультацій країнам, а також програми співробітництва в галузі розвитку [199, с. 12-14].

Індекс інклюзивного розвитку (IDI – Inclusive Development Index) заснований на наборі ключових показників ефективності, які забезпечують багатовимірну оцінку. Індекс охоплює 109 країн відповідно до їх поточного рівня інклюзивного розвитку, а також забезпечує уявлення про його динаміку протягом 5 років. Разом все це дозволяє зрозуміти стан і напрямок інклюзивного зростання в усьому світі.

Найкращі результати рівня інклюзивного розвитку мають Норвегія, Люксембург, Швейцарія, Ісландія. За деякими індикаторами інклюзивного зросту, які оцінюються по шкалі від 1 до 7 (де 1 – найгірший результат, а 7 – найкращий), Україна має найгірші показники (див. рис. 3.15). Але у загальному рейтингу країн за індексом інклюзивного зростання у 2017 році Україна знаходиться на 47 місці серед 78 країн.

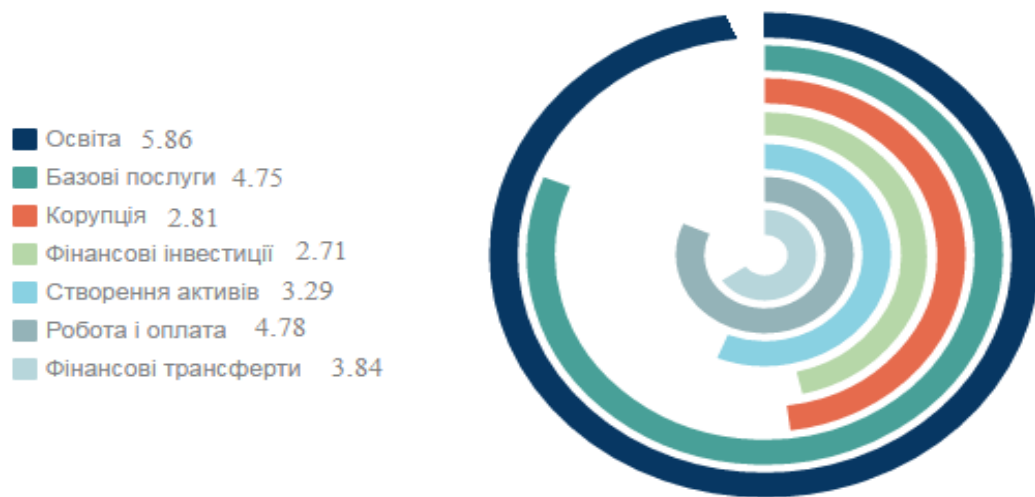

Рис.3.15 Стан індикаторів інклюзивного зросту України (складено автором за даними [175]).

Якщо порівнювати стан індикаторів інклюзивного зросту України з іншими країнами, то можна помітити, що деякі індикатори, наприклад, освіта, мають високі показники (5,86), у Німеччини показник трохи нижче (5,68), але такі індикатори, як корупція, фінансові інвестиції, створення активів мають низький рівень (див. рис.3.16).

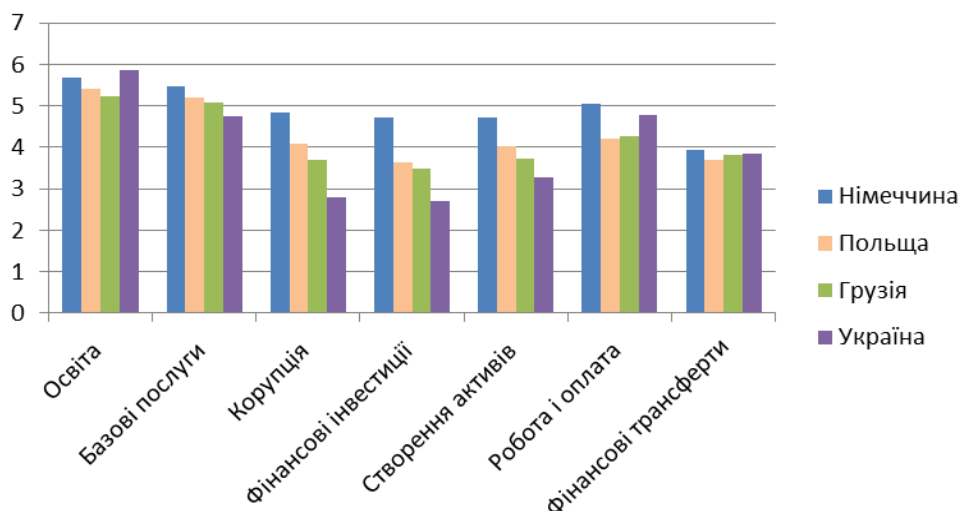

Рис.3.16 Порівняння Німеччини, Польщі, Грузії та України за складовими індексу інклюзивного розвитку (складено автором [199]).

Немає двох спільнот з однаковими інститутами, оскільки вони розрізняються традиціями і особливостями права власності. Деякі спільноти визнають владу старійшин, інші – ні; деякі рано досягають певного рівня політичної централізації, інші – ні. Економічні і політичні конфлікти різного рівня

і масштабу вирішуються в різних суспільствах по-різному, в залежності від історичних умов, особистої ролі окремих людей і просто збігу обставин.

Спочатку ці відмінності можуть бути незначними, але вони можуть накопичуватися, формуючи тренд. Так само як гени двох ізольованих груп будуть все більше відрізнятися внаслідок дрейфу генів, тобто накопичення випадкових генетичних мутацій, так і два спочатку схожих між собою суспільства будуть повільно віддалятися одне від одного інституційно. Хоча «дрейф інститутів», як і дрейф генів, не має певного напрямку і навіть необов'язково має кумулятивний (накопичувальний) характер, але якщо він триває століттями, то може призвести до помітних, а іноді і принципових відмінностей [9, с. 43]. Відмінності, які з'явилися в результаті інституційного дрейфу, починають впливати на те, як суспільство реагує на політичні та економічні виклики.

Величезні розбіжності між шляхами економічного розвитку, якими рухаються різні країни, з'явилися в результаті складного взаємозв'язку між інституційним дрейфом і точками перелому. Існуючі політичні та економічні інститути – не має значення, є вони результатом інституційного дрейфу чи результатом вибору, який зробило суспільство в точці перелому, – створюють платформу, на якій будуть розгортатися майбутні зміни [14, с. 88].

Найпоширенішою причиною неспроможності тих чи інших держав вирішувати свої проблеми є наявність екстрактивних інститутів.

Екстрактивність інститутів, незважаючи на різноманітність її форм в різних обставинах, завжди виявляється першопричиною цієї неспроможності. У багатьох випадках, наприклад, в Аргентині, Колумбії та Єгипті, неспроможність держави проявляється у вигляді відсутності майже будь-якої незалежної економічної активності, оскільки владні еліти усвідомлюють, що вилучати на свою користь національні ресурси вони зможуть лише за її відсутності. Незалежна економічна діяльність завжди несе загрозу екстрактивним елітам.

Для визначення можливості досягнення траєкторій сталого розвитку доцільно розрізняти абстрактні та конкретні можливі перетворення. За абстрактної можливості умов для забезпечення сталого розвитку не існує,

необхідні довгострокові багатоетапні перетворення. При конкретній можливості можна виділити країни з реально і формально можливим виходом на траєкторію стійкого розвитку. Глобальний соціальний капітал має суттєве значення для країн, які поки що сформували модель формально можливого переміщення на траєкторію зростаючого розвитку.

Стан кризи	Оцінка можливості досягнення траєкторії сталого розвитку	Характер перетворень	Заходи досягнення траєкторії сталого розвитку	Можливі сценарії сприйняття нових формальних інститутів інституційною системою з огляду ре циклічності
<i>Відтермінована криза</i>	Конкретна можливість виходу на траєкторію стійкого розвитку	<i>Одноетапні перетворення в структурі СК</i>	Розвиток інклюзивних політичних інститутів	Нові інклюзивні політичні формальні інститути асимілюються системою повністю.
				Нові політичні інклюзивні формальні інститути асимілюються системою частково. Деформа.
				Нові політичні інклюзивні формальні інститути не асимілюються системою. Контр-реформа.
<i>Криза як результат відтворення перешкод розвитку</i>	Конкретна можливість виходу на траєкторію стійкого розвитку	<i>Одноетапні перетворення в структурі СК</i>	Розвиток інклюзивних економічних інститутів	Нові економічні інклюзивні формальні інститути асимілюються системою повністю.
				Нові економічні інклюзивні формальні інститути асимілюються системою частково.
				Нові економічні інклюзивні формальні інститути не асимілюються системою.
<i>Криза як результат втрачених шансів розвитку</i>	Конкретна можливість виходу на траєкторію стійкого розвитку	<i>Одноетапні перетворення в структурі СК</i>	Розвиток інклюзивних економічних інститутів	Нові економічні інклюзивні формальні інститути асимілюються системою повністю.
				Нові економічні інклюзивні формальні інститути асимілюються системою частково.
				Нові економічні інклюзивні формальні інститути не асимілюються системою.

Стан кризи	Оцінка можливості досягнення траєкторії сталого розвитку	Характер перетворень	Заходи досягнення траєкторії сталого розвитку	Можливі сценарії сприйняття нових формальних інститутів інституційною системою з огляду ре циклічності
<i>Перманентна безнадійна криза</i>	Абстрактна можливість виходу на траєкторію стійкого розвитку	<i>Багатоетапні перетворення в структурі СК</i>	Розвиток інклюзивних політичних і економічних інститутів	Конфлікт нових політичних і економічних інститутів між собою.
				Конфлікт нових і старих політичних і економічних інститутів.
				Конфлікт нових політичних інститутів зі старими політичними і новими економічними.
				Конфлікт нових політичних інститутів зі старими політичними і економічними.
				Конфлікт нових економічних інститутів зі старими політичними і економічними.
				Конфлікт нових економічних інститутів з новими політичними і старими політичними.
<i>Перманентна криза низькоїмовірних перетворень</i>	Абстрактна можливість виходу на траєкторію стійкого розвитку	<i>Багатоетапні перетворення в структурі СК</i>	Розвиток інклюзивних політичних і економічних інститутів	Конфлікт нових політичних і економічних інститутів між собою.
				Конфлікт нових і старих політичних і економічних інститутів.
				Конфлікт нових політичних інститутів зі старими політичними і новими економічними.
				Конфлікт нових політичних інститутів зі старими політичними і економічними.
				Конфлікт нових економічних інститутів зі старими політичними і економічними.
				Конфлікт нових економічних інститутів з новими політичними і старими політичними.

Рис. 3.17. Обумовленість траєкторії досягнення сталого розвитку видом кризи, заходами інституційних перетворень і реакцією інституційного середовища на зміни (складено автором).

Як зазначено на рис. 3.17, існує два варіанта перетворень в структурі соціального капіталу залежно від стану кризи:

- одноетапні,
- багатоетапні.

Одноетапні перетворення можливі за умов відтермінованої кризи, кризи як результату відтворення перешкод розвитку та кризи як результату втрачаємих шансів розвитку. Для досягнення сталого розвитку необхідно розвивати інклюзивні політичні та економічні інститути. Наслідком можуть бути три сценарії: система повністю сприймає нові інклюзивні інститути, система здійснює системою деформи, тобто скорочення перетворень, або контрреформи – повернення до старих інститутів, нездійснення перетворень.

При перманентній безнадійній кризі та перманентній кризі низькоїмовірних перетворень необхідні багатоетапні зміни в структурі соціального капіталу через розвиток інклюзивних політичних і економічних інститутів, які, в свою чергу, будуть призводити до різного роду конфліктів між собою.

Прикладами здійснення багатоетапних перетворень можуть бути повоєнні реформи в Японії та Німеччині.

Економіка напівфеодальної Японії після закінчення Другої світової війни знаходилася в стані хаосу. Галузі легкої промисловості довелося практично створювати заново. Випуск промислової продукції у 1945 р. склав 28,5% від рівня 1935-1937 рр. Відновлення здійснювалося повільно. У перші повоєнні роки здійснювався прямий розподіл ресурсів. Функціонував чорний ринок. Розміри інфляція були надзвичайними. Представники американського капіталу Дж. Додж і К. Шоуп розробили програму реформ. Реформуванню підлягали всі сторони суспільно-економічного життя: господарський уклад, суспільний лад, державний устрій. Були проведені різні і дуже важливі реформи, які забезпечували розвиток підприємницьких структур, необхідних для ринкового господарства. Було здійснено розукрупнення гігантських виробничих і торгових компаній. Акції було пущено у вільний продаж. Були заборонено картельні угоди, різні види ринкової дискримінації, а також створення жорстких монопольних структур, натомість введено контроль над злиттям фірм, обмежене взаємне тримання акцій. Свобода торгових угод і доступ до джерел фінансування одержали правовий захист. Ці заходи закладали основи конкурентної економіки. Повоєнні перетворення японської економіки включали земельну реформу. В Японії типовим стало

приватне селянське господарство на своїй власній землі. Земельна реформа сприяла збільшенню ємності внутрішнього ринку, вивільнила значні трудові ресурси. Радикальна бюджетна реформа передбачала припинення виплат компенсацій військовим заводам за конверсію. Збитковим підприємствам більше не надавалися субсидії. Грошова емісія ставилася під контроль. У Японії був прийнятий єдиний фіксований валютний курс (без оборотності ієни). Японським підприємствам і банкам дозволялося вести операції на зовнішньому ринку [65].

Усі ці перетворення свідчать про багатоетапний шлях до створення інклюзивних інститутів, насамперед економічних, який пройшла Японія. Внаслідок системних трансформацій Японія – фактично держава з феодальною господарською системою із гіпертрофованою військовою індустрією – перетворилася на сучасну економічну державу (див. рис. 3.18).

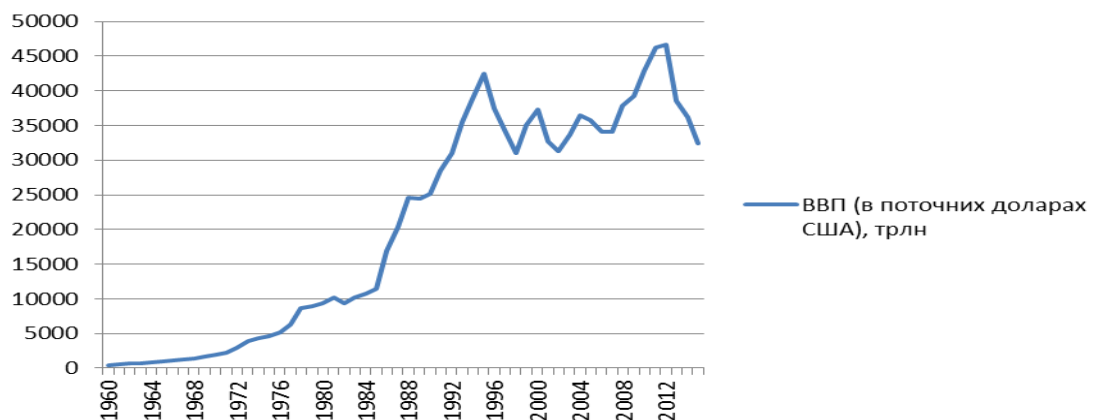

Рис.3.18 ВВП Японії (в поточних доларах США), трлн (складено автором [163]).

Таблиця 3.2

ВВП в поточних дол. США та коефіцієнт Джинні Японії, 1962-2011 рр.

Рік	ВВП (в поточних дол. США), трлн	Коефіцієнт Джинні по реальних доходах
1962	0,633	0,3442
1972	0,291	0,3136
1981	1,021	0,3143
1990	2,512	0,3643
2002	3,123	0,3812
2008	3,786	0,3758
2011	4,623	0,3791

Складено автором за даними [111, с. 23; 163].

ВВП Японії, починаючи з післявоєнних років, зростав, та в той же час коефіцієнт Джині – показник нерівності доходів населення, який може слугувати більш точним показником розвитку країни, – змінювався повільно і тривалий час залишався на одному рівні (див.табл. 3.2), оскільки, як відомо, надмірна нерівність у доходах гальмує економічний та соціальний розвиток суспільства.

До кардинальних реформ, здатних вивести систему із кризи і трансформувати параметричну невизначеність, може бути віднесена і реформа Л. Ерхарда в Німеччині.

Державний борг гітлерівського уряду катастрофічно зріс – майже в 14 разів. Уп'ятеро зросла кількість грошей, які знаходилися в обігу і не мали товарного покриття. Інфляція наближалася до 600 % від довоєнного рівня. У книзі «Добробут для всіх», опублікованій у ФРН у 1957 році, Л. Ерхард писав, що основною метою економічних реформ він вважає створення «соціального ринкового господарства», підвищення купівельної спроможності всіх верств населення, концентрації всіх зусиль народного господарства на збільшенні народногосподарського доходу [145]. Основними важелями економічного відродження країни він визнавав вільну приватну ініціативу і конкуренцію в поєднанні з активною роллю держави у господарському житті. Плани Л. Ерхарда спиралися на грошову реформу, вільні ціни та підприємництво.

Рис.3.19 ВВП Німеччини(в поточних доларах США), трлн (складено автором [162]).

До середини 50-х років ФРН вийшла на друге місце після США за

обсягами золотих запасів. Із середини 1956 року вдалося подолати загрозу господарської деградації. Після гальмування економічного підйому перехід до спокійного прогресу можна було вважати забезпеченим (див. рис. 3.19) [65].

Німеччина, як і Японія, у повоєнні роки показала рух до інклюзивних інститутів шляхом проведених багатоступінчастих реформ.

Як результат – перехід до стійкого розвитку, що підтверджується стійким зростанням ВВП та стабільним і досить низьким коефіцієнтом Джині, що показує рівень розподілу доходів серед населення (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.3

ВВП в поточних дол. США та коефіцієнт Джині Німеччини, 2006-2011

рр.

Рік	ВВП (в поточних дол. США), трлн	Коефіцієнт Джині по реальних доходах
2006	3,002	0,3278
2007	3,439	0,3240
2008	3,752	0,3129
2009	3,418	0,3151
2010	3,417	0,3114
2011	3,757	0,3013

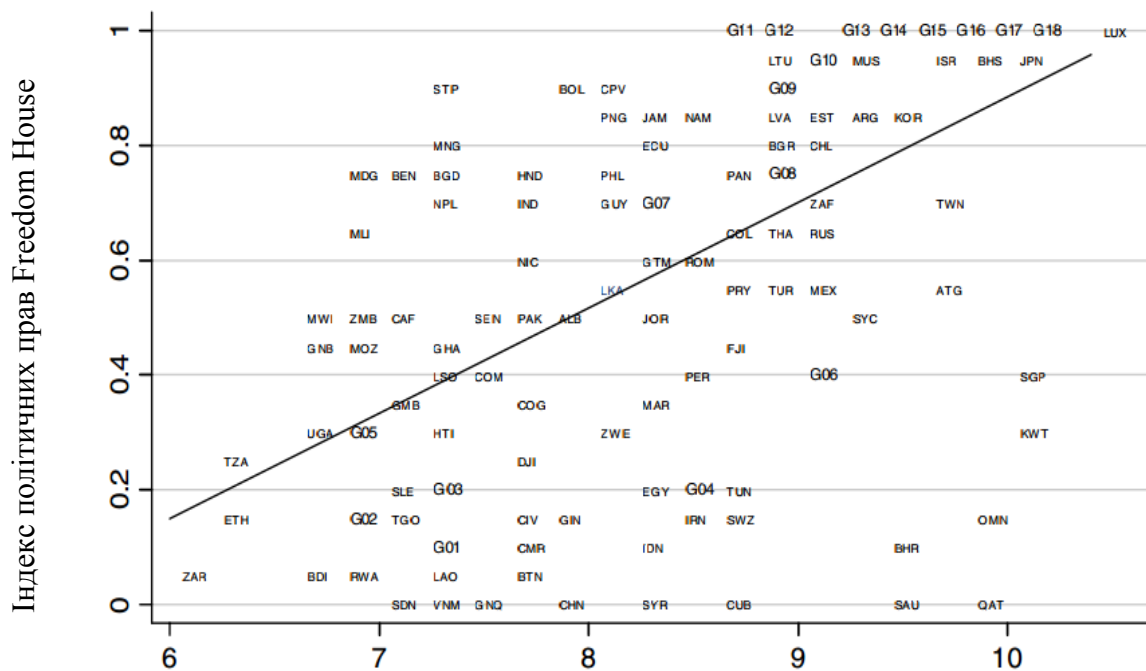
Складено автором за даними [162; 37; 188].

Як відзначають Д. Асемоглу та Дж. Робінсон, деякі держави сьогодні живуть в умовах інклюзивних інститутів (хоча історично нормою були екстрактивні інститути), оскільки суспільства цих країн були здатні зламати ці схеми і перейти до відкритості. Такі переходи вони пояснюють історичними причинами [12].

Зміна політичних інститутів виникає як спосіб регулювання майбутнього розподілу політичної влади.

Безсумнівною є те, що сьогодні економічні зв'язки між країнами значно міцніші, ніж 40 років тому. Значну роль у цьому процесі відіграють такі міжнародні організації, як Європейський Союз, НАФТА, СОТ та ін. Значно зросли обсяги обміну товарами і послугами, суттєво збільшилися міжнародні

фінансові трансакції, які проводяться за виробленими глобальними правилами і традиціями.

Логарифм ВВП на душу населення (світові таблиці Пенна)

Рис. 3.20 Демократія та доход [13]

Рис 3.20. демонструє пряму залежність між доходом та демократією, тобто інклюзивними інститутами. Більш багаті держави, такі як Сполучені Штати, Канада, Австралія, Нова Зеландія, та держави, які входять до Європейського Союзу, – усі вони є демократичними, у той час як бідні країни Африки (південніше Сахари), Південної Азії та Центральної Америки менш демократичні

Проектом U.S. Government agency (USAID) «Справедливе правосуддя» у співпраці з українськими та міжнародними експертами було проведено опитування щодо ставлення українців до демократичних змін. За оцінками опитаних корупція у вищих органах влади є більшою загрозою для розвитку країни, ніж втрата територій та військові дії. В цілому усі органи влади мають негативний баланс довіри (частка тих, хто не довіряє, перевищує частку тих, хто довіряє). Приблизно половина довіряє волонтерам, добровольчим батальйонам та Збройним силам України. Значно менше довіряють органам державної влади

(усім гілкам) та органам місцевого самоврядування. Правоохоронні органи та органи судової влади мають негативний баланс довіри (див. рис. 3.21).

Рівень толерантності до корупції в повсякденному житті пересічних громадян досить високий: близько половини опитаних декларують однозначне негативне ставлення до корупції, тоді як інша половина опитаних схильна в той чи інший спосіб виправдовувати корупцію. Крім того, тільки 15% опитаних заявили, що повідомлять у відповідні державні органи чи організації про факти корупції. Ще майже половина повідомлять про випадки корупції, але за певних умов: тільки якщо будуть порушені їх власні права або за умови відсутності загрози їх безпеці [34].

Рис.3.21 Загальний рівень довіри в українському суспільстві [34, с.28].

Все це, ще раз підкреслює важливість проведення багатоетапних перетворень в структурі соціального капіталу для емерджентних систем, розвитку інклюзивних інститутів та демократичних цінностей.

Як відмічає П.С.Єщенко, економіка України перебуває у летаргічному сні, і в найближчі роки надати їй прискорення, перебудувати деструктуровану країну – експортера металу та інших сировинних продуктів при темпах зростання на рівні 2-3% неможливо. Необхідно забезпечити зростання економіки на 6–8% на рік. Причому це зростання має відбуватися не за рахунок фінансового сектору і кредитування споживача. На думку автора, модернізація національної економіки

на шляхах інноваційних перетворень передбачає відмову від використання “наздоганяючої” моделі екстенсивного типу, перехід до нової економічної стратегії розвитку країни і до господарського механізму, спрямованого на поєднання інтересів усіх суб’єктів суспільства, а не на їх підпорядкування інтересам владних структур [53, с. 5-6].

Л. Бальцерович та І. Міклош у своїй роботі «Шлях до вирішальних реформ в Україні» виокремлюють певні цілі, яких слід досягти за допомогою реформ:

- збереження макроекономічної стабільності;
- стале економічне зростання;
- подолання корупції та встановлення верховенства права;
- покращення структури і функціонування державного апарату [27].

Ключовими напрямками реформ для України є структура і процедури державного апарату, децентралізація, електронне адміністрування, реформа системи правосуддя, антикорупція, публічні фінанси, приватизація і реформа державних підприємств, демонополізація, дерегуляція і покращення бізнес-клімату, реформа енергетичного сектору, земельна реформа, реформа охорони здоров’я.

Л. Бальцерович та І. Міклош виокремлюють певні проблеми, перспективи та термінові завдання для впровадження реформ. Для окремих напрямків реформ в Україні властиві певні проблеми, але можна виділити й загальні:

- відсутність політичної стабільності;
- низька ефективність законодавчої роботи;
- високий рівень корупції;
- відсутність довіри до державних інститутів;
- велика частка монополії, відсутність розвитку конкуренції;
- надмірна присутність держави в економіці тощо [27].

Для вирішення існуючих проблем на думку авторів повинні бути реалізовані термінові завдання, серед яких першочерговими є впровадження та

прийняття нових законів, розробка певних стратегій, проведення реформ фінансування, здійснення інституційних змін.

Все це ще раз свідчить про необхідність проведення багатоетапних перетворень для розвитку інклюзивних інститутів, при цьому, однак, також слід враховувати специфіку умов, в яких знаходиться Україна.

Як відмічає О.П.Миколенко, інституційні реформи для України сьогодні є не просто інструментом підвищення якості інституційного середовища, а й засобом виживання в умовах глибоких трансформаційних змін зовнішнього середовища і відкритості до них [83, с. 340].

Інститути більш довговічні. Тому введення ряду інститутів сьогодні впливає на те, наскільки сильніші будуть різні соціальні групи не тільки сьогодні, але й завтра.

Зростання міжнародної торгівлі та/або фінансова інтеграція як прояви глобалізаційних процесів впливають на ціни факторів і, кінець кінцем, обумовлюють необхідність інклюзивності інститутів.

Щоб розглянути потенційні впливи глобалізації на інклюзивність інститутів, можна виокремити три виміри глобалізації:

- збільшена міжнародна торгівля (ринкова інтеграція);
- збільшена фінансова інтеграція;
- збільшена політична інтеграція.

Зростання міжнародної торгівлі зазвичай має тенденцію ліквідувати міждержавні розриви в пропозиції товарів і в цінах факторів. Точніше, за відсутності міжнародної торгівлі велика кількість в даному місці факторів має більш низькі ціни. Наприклад, якщо країна має профіцит праці брак капіталу, в ній будуть нижчі ціни і більш великі доходи на капітал, ніж в середньому в світі. Таким чином, в такій країні міжнародна торгівля підвищує зарплати і зменшує процентні ставки.

І консолідація інклюзивних інститутів проти загрози переворотів, і переходи до демократії є проблемою для відносно бідних країн, що не досягли тієї стадії, на якій демократія повністю створена. Бідні країни зазвичай мають велику

кількість праці і недостатню – капіталу. Тому міжнародна торгівля повинна скорочувати розрив у доходах між бідними, що заробляють на життя працею, і багатими, які є власниками капіталу. Скорочення розриву між доходами бідних і багатих передбачає зменшення політичних конфліктів. Тому глобалізація може сприяти створенню демократичних інклюзивних інститутів в країнах, що розвиваються.

Збільшена фінансова інтеграція світової економіки може впливати на створення і виживання інклюзивних інститутів. Для цього важливо розрізнити як вплив припливу капіталу в менш розвинені країни, які відчувають брак капіталу (що є наслідком збільшеної фінансової інтеграції), так і можливість витоку капіталів з цих країн. Приплив капіталу, точно так само як і зростання міжнародної торгівлі, скорочує доходи на капітал в бідних капіталом країнах і збільшує заробітні плати. Таким чином, вплив фінансової інтеграції цим шляхом подібний до впливу збільшеної міжнародної торгівлі: вони скорочують розрив в доходах між багатими і бідними і тим самим можуть допомогти консолідації і створенню інклюзивних інститутів.

Можливість витікання капіталу може також сприяти розвитку інклюзивних інститутів і завдяки іншому механізму. У закритій економіці, без можливості інвестувати капітал за кордоном, еластичність пропозиції капіталу відносно низька: власники капіталу можуть споживати свій капітал, а не інвестувати його, або, можливо, інвестувати в неоподатковані види діяльності (в "неформальному секторі"), який може бути значно менш продуктивним. Навпаки, зі зростанням фінансової інтеграції високі податки можуть заохотити власників капіталу вивозити свій капітал з країни і інвестувати його в інші ринки, де податки нижче і ризик експропріації відсутній. Розуміючи це, демократичні інститути обкладають капітал меншими податками через потенційний вплив капіталу.

Глобалізація часто супроводжується посиленням політичної інтеграції, яка може впливати на витрати переворотів різними шляхами. Більш політично інтегровані країни можуть стикатися зі значними санкціями з боку інших демократичних держав, якщо в них станеться антидемократичний переворот.

Значна політична інтеграція може також допомогти розвитку громадянського суспільства в менш розвинених країнах, підвищити витрати перевороту і таким чином сприяти створенню інклюзивних інститутів.

Відтворення соціального капіталу в сучасних умовах – це усвідомлений та цілеспрямований процес, в якому взаємодіють глобальні та національні сили. Існує широкий спектр сценаріїв цього процесу. З огляду його спрямованості на досягнення траєкторії сталого розвитку можна виокремити абстрактно можливі і конкретно можливі сценарії, серед останніх формально і реально можливі. Забезпечення антикризової динаміки потребує врахування ймовірності формування і розширеного відтворення високоякісного соціального капіталу, який представляє собою збалансований розвиток історично успадкованих формальних і неформальних інститутів з вибудовуваними інклюзивними політичними і економічними інститутами, які сприяють ефективній реалізації національних інтересів в глобальному господарському середовищі [8; 64].

Висновки до третього розділу

Стан соціального капіталу визначає стан розвитку країни та може пояснити стан кризових явищ. Узгодженість глобального і національного соціального капіталу обумовлює можливість, траєкторії і терміни досягнення сталого господарського розвитку.

Глобальний соціальний капітал – це система відносин і правил взаємодії історично і просторово розвинутих неформальних та цілеспрямовано вибудовуваних формальних інститутів з відтворення світового господарства як єдиного цілого, що обумовлює можливості досягнення сталого розвитку господарської системи на всіх її рівнях. В процесі спряження глобального і національного соціального капіталу можуть виникати інституційні розриви між глобальними і національними інститутами.

Спряження глобального та національного соціального капіталу відбувається в три етапи: від співіснування, коеволюції – до коадаптації.

Інституційні зміни можуть здійснюватися різними шляхами, зокрема конструюванням власних інститутів чи запозиченням інститутів. Змінені інститути в подальшому будуть впливати на розвиток соціального капіталу та функціонування економіки.

У сучасному світі спонукати до інституційних змін можуть міжнародні установи, співтовариства держав-лідерів. Системні кризи останніх років показали взаємозалежність держав, важливість координування дій з урахуванням глобального соціального капіталу. Це акцентує необхідність розвитку та поглиблення господарських відносин на світовому рівні. Саме світові торгові, фінансові, правові та інші правила та норми, які утворюються міжнародними організаціями, спонукають окремі національні господарства до внутрішніх інституційних змін. Без таких змін неможливо стати повноправним учасником світового співтовариства.

Соціальний капітал – феномен від якого залежать темпи економічного зростання. Простежується залежність між економічним зростанням і інститутами, а саме – між демократичними інклюзивними інститутами. Економічне зростання сприяє поліпшенню інститутів, які, в свою чергу, стабілізують соціальний капітал. Саме демократичні цінності, які відповідають інклюзивним інститутам, сприяють утворенню, розвитку та стабілізації соціального капіталу. Стан інститутів та ймовірність змін безпосередньо впливають на характер розвитку національного господарства. Тобто така ймовірність змін буде визначати якість та розвиток соціального капіталу. Між політичними та економічними інститутами існує синергетичний ефект. Ця взаємозалежність визначає інклюзивний чи екстрактивний характер інститутів [8, с. 19].

Саме через інклюзивні економічні і політичні інститути є найбільша вірогідність змін, що будуть сприяти стійкому розвитку. Інклюзивні інститути, на відміну від екстрактивних, стимулюють і сприяють змінам, економічному зростанню.

Траєкторія сталого розвитку національної господарської системи можлива шляхом вибору із конкретно можливих моделей розвитку реально можливих

перетворень. Заходами досягнення таких змін є розвиток інклюзивних інститутів, як політичних так і економічних.

Переміщення національного господарства на траєкторії сталого розвитку і подолання перманентних криз, відтермінованих криз можливо за рахунок аналізу потенціалу подолання криз і ймовірність виходу господарської системи на траєкторію сталого розвитку на основі розрізнення абстрактно і конкретно можливих моделей соціального капіталу за взаємовпливом виду кризи, необхідними інституційними перетвореннями і реакцією на них інституційного середовища та виокремлення реально можливої моделі соціального капіталу.

Ці положення були опубліковані нами у [64, с. 15-16].

ВИСНОВКИ

У дисертації вирішено актуальне наукове завдання щодо аналізу глобального соціального капіталу як фактору антикризової динаміки, що дозволило зробити такі висновки.

1. Сучасною методологічною основою дослідження соціального капіталу стала теорія складності і теорія інституційних дій з використанням синтезу інституційної, еволюційної і функціональної парадигм, що дало можливість розглянути його як процес цілеспрямованого вибору формальних екстрактивних і інклюзивних політичних і економічних інститутів та поступового і постійного їх узгодження з неформальними інститутами. В результаті виникаюча система відносин обумовлює потенціал сталого розвитку господарської системи, види криз і обмеження в їх подоланні.

2. Умовою аналізу ролі соціального капіталу в господарському розвитку є систематизація його класифікацій:

- за змістом виокремлюють тип соціального капіталу – бондинговий і бриджинговий, який обумовлює фундаментальні якісні властивості господарських зв'язків;

- за рівнем функціонування на мікро-, макро-, мегарівнях соціальний капітал представлений видами соціального капіталу організації, національним і глобальним соціальним капіталом;

- за критерієм усвідомлення впливу на розвиток господарської системи – латентний, явний, ключовий.

Різновиди соціального капіталу виникають поступово, що є основою виокремлення етапів його розвитку.

Перший етап. Соціальний капітал не сприймається як безпосередньо той, що впливає на господарський розвиток. Домінуючим видом є соціальний капітал організації.

Другий етап. Характеризується ускладненням економічних процесів, усвідомленням впливу на економічний розвиток широкого спектру

неекономічних чинників. Соціальний капітал набуває явного характеру. Домінуючим видом стає національний капітал, який задає параметри успішного функціонування і соціального капіталу на мікрорівні.

Третій етап. Визначається все більш руйнівними за наслідками кризами, які переростають у світові, збільшується взаємозалежність національних господарств. Соціальний капітал набуває ключового та глобального характеру.

3. Кризи господарської системи і перешкоди її сталого розвитку – похідні від структури соціального капіталу. Вони можуть бути класифіковані на основі аналізу вибору і співвідношення формальних екстрактивних і інклюзивних, рентоорієнтованих і розвиткоорієнтованих інститутів таким чином:

- Відтерміновані кризи. Виникають при екстрактивних політичних інститутах та інклюзивних економічних.

- Перманентні кризи-стагнації. Можуть бути двох типів: перманентна безнадійна криза, при екстрактивних політичних та рентоорієнтованих економічних інститутах та перманентна криза низькоїмовірних перетворень, при якій також діють екстрактивні політичні та економічні інститути, але економічні інститути тяжіють до розвиткоорієнтованих.

- Кризи втрачаємих можливостей. Також можуть бути двох типів: криза як результат втрачаємих шансів розвитку з екстрактивними розвиткоорієнтованими економічними інститутами та криза як результат відтворення перешкод розвитку, при якій діють екстрактивні рентоорієнтовані економічні інститути.

- Кризи як творче руйнування. Виникають при інклюзивних економічних та політичних інститутах.

4. Соціальний капітал виконує інтегруючу, стабілізаційну і трансформаційну функції. Це фундаментальна структура його функцій. Інтегруюча функція обумовлена змістом соціального капіталу як унормованої системи взаємовідносин з відтворення господарської системи, що виникає в результаті вибору формальних інститутів. Ця система відображає поєднання економічних і політичних екстрактивних і інклюзивних інститутів, обумовлених

успадкованими формальними і неформальними інститутами. Стабілізуюча функція полягає в забезпеченні балансу між вибраними інститутами та успадкованими, які будуть призводити до довгострокового розвитку господарської системи. Трансформаційна функція полягає в адаптації ендогенних інститутів господарської системи до екзогенних, спрямованих на реалізацію національних інтересів довгострокового розвитку. Останні функції є похідними від інтегруючої функції.

Коли між обраними формальними інститутами і неформальними виникають розриви, дезінтеграція провокує дестабілізацію і специфічну інституційну трансформацію. Стійке відтворення дисфункцій соціального капіталу обумовлює розвиток його деструктивних форм. Деструктивні типи соціального капіталу породжують інституційні пастки стагнації та невідповідної якості соціального капіталу.

5. Глобальний соціальний капітал як вибудовувана система формальних правил відтворення відносин світового господарства як єдиного цілого, історично і просторово збалансованих з неформальними, що породжує довгостроковий синергетичний ефект в процесі реалізації його інтегруючої, стабілізаційної і трансформаційної функцій потребує спряження з національним соціальним капіталом.

Історично сформувалися різні траєкторії цього процесу розвинутих країн і країн з емерджентною ринковою системою. Механізм взаємодії глобального і національного соціального капіталів проявляється в ефекті полісистемної пов'язаності (як множини прямих і зворотних впливів і перетворень кожної з їх складових і різнорідних цілісностей в цілому) та ефекті мультиплікативної пов'язаності (як зростаючого взаємовпливу в процесі їх поетапного просування від співіснування, коеволюції до коадаптації).

6. Переміщення національного господарства на траєкторії сталого розвитку і подолання перманентних криз-стагнацій (перманентна криза низькоїмовірних перетворень, перманентна безнадійна криза), криз втрачаємих можливостей (криза як результат втрачаємих шансів розвитку, криза як результат відтворення

перешкод розвитку), відтермінованих криз обумовлено перетворенням структури соціального капіталу і передбачає алгоритмізацію цього процесу, на основі групування моделей національного соціального капіталу за ймовірністю виходу на траєкторію сталого розвитку як формально можливих і реально можливих та поступового спряження з глобальним соціальним капіталом з урахуванням поетапності цього процесу і розвитку механізмів і форм реалізації національних інтересів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акерлоф Дж. А. Animal Spirits: доверие и его мультипликаторы [Электронный ресурс] / Дж. А. Акерлоф // Элитариум – Режим доступа до ресурсу: http://www.elitarium.ru/animal_spirits_doverie_multiplikatory/.
2. Акерлоф Дж., Шиллер Р. Spiritus Animalis: или Как человеческая психология управляет экономикой и почему это важно для мирового капитализма / пер. с англ. Д. Прияткина; под научн. ред. А. Суворова; вступ. ст. С. Гуриева. — М.: ООО «Юнайтед Пресс», 2010. — 273 с.
3. Аксьонова Г. Д. Співробітництво органів місцевого самоврядування з підприємницькими структурами у розв'язанні екологічних проблем: термінологічне наповнення та зміст / Г. Д. Аксьонова // Інвестиції: практика та досвід. – 2010. – №23. – С. 134–138.
4. Алейнікова У. С. Соціальний капітал як економічна категорія: сутність, концепції виникнення / У. С. Алейнікова // Економіка и управление. – 2012. – №3. – С. 138–144.
5. Алиева Э. И. Доверие - конституирующий элемент социального капитала [Электронный ресурс] / Э. И. Алиева // Эффективная экономика. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=3240>.
6. Алиева Э. И. Контекстный анализ социального капитала: доминирование глобальных факторов / Э. И. Алиева // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – №12. – С. 138–141.
7. Алиева Э. И. Сущность социального капитала и его значение в развитии экономики / Э. И. Алиева // Інвестиції: практика та досвід. – 2013. – №14. – С. 76–79.
8. Алиева Э. И. Устойчивое развитие экономики как производная расширенного воспроизводства социального капитала / Э. И. Алиева // Экономика и финансы. Спецвыпуск. – 2016. – С. 16–23.
9. Арсланов В. В. География, институты и истоки глобального неравенства: критика концепции экономического развития Аджемоглу и

Робинсона / Василий Викторович Арсланов. – М.: Институт экономики РАН, 2016. – 56 с. – (научный доклад).

10. Артемова Т. И. Экономика доверия как прообраз институциональной архитектоники / Т. И. Артемова // Экономическая теория. – 2010. – С. 60–67.

11. Артур У. Б. Теория сложности в экономической науке: иные основы экономического мышления / У. Брайан Артур // *Тетра Economicus*. – 2015. – №2. – с. 15–37.

12. Асемоглу Д. Институты как фундаментальная причина долгосрочного экономического роста / Д. Асемоглу, С. Джонсон, Д. Робинсон // *Эковест*. – 2006. – №1. – С. 4–43.

13. Асемоглу Д. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты / Д. Асемоглу, Дж. А. Робинсон: [перевод с английского Дмитрия Литвинова, Павла Миронова, Сергея Сановича]. — М.: Издательство АСТ, 2015. — 575, [1] с. — (Библиотека Сбербанка.Т. 51).

14. Асемоглу Д. Экономические истоки диктатуры и демократии / Д. Асемоглу, Д. Робинсон. – М.: изд. Дом Высшей Школы Экономики, 2015. – 512 с. – (нац. исслед. унив-т «Высшая Школа Экономики»). – (Политическая теория).

15. Аузан А. А. «Эффект колеи». Проблема зависимости от траектории предшествующего развития — Эволюция Гипотезы / А. А. Аузан // *Вестн. Моск. ун-та. сер. 6. Экономика*. – 2015. – №1. – С. 3–17.

16. Аузан А. А. Административные барьеры в экономике: институциональный анализ / А. А. Аузан, П. В. Крючкова. – М.: СПРОС-КонфОП, 2002. – 133 с.

17. Аузан А. А. Долгосрочная экономическая динамика: роль неформальных институтов / А. А. Аузан, Е. Н. Никишина // 2013. – №4. – С. 48–57.

18. Аузан А. А. Общественный договор и гражданское общество / А. А. Аузан // *Мир России*. – 2005. – №3. – С. 3–18.

19. Аузан А. А. Экономика всего. Как институты определяют нашу жизнь / А.А. Аузан. – М.: ООО «Манн, Иванов и Фербер», 2014. – 160 с.

20. Аузан А. Институциональная экономика / Александр Аузан. – М.: Инфра-М, 2005. – 415 с.
21. Аузан А. Трансформация неформальных институтов: опыт полевого исследования / А. Аузан // Экономическая политика. – 2015. – №3. – С. 61—67.
22. Афанасьев М. Клиентелизм и российская государственность / М. Афанасьев. – М: МОНФ, 2000. – 317 с.
23. Балацкий Е. В. Глобальные институциональные ловушки: сущность и специфика / Е. В. Балацкий // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – №9. – С. 102–107.
24. Балацкий Е. В. Диссертационная ловушка / Е. В. Балацкий // Свободная мысль – XXI. – 2005. – №2. – С. 92–104.
25. Балацкий Е. В. Институциональные и технологические ловушки: анализ идей / Е. В. Балацкий // Журнал экономической теории. – 2012. – №2. – С. 50–58.
26. Балацкий Е. Концепция сложности и экономическая теория демократии / Е. Балацкий // Общество и экономика. – 2013. – №5. – С. 5–24.
27. Бальцерович Л. Шлях до вирішальних реформ в Україні [Електронний ресурс] / Л. Бальцерович, І. Міклош. – 2016. – Режим доступу до ресурсу:
http://reforms.in.ua/sites/default/files/upload/shlyah_do_vyrishalnyh_reform_v_ukrayin_i_06.10.2016.pdf.
28. Бобух І. Поведінкова економіка та сталий розвиток: ключові аспекти взаємозв'язку / І. Бобух // Економіст. – 2016. – №6. – С. 4–8.
29. Боулз С. Моральная экономика: почему хорошие стимулы не заменят хороших граждан / С. Боулз // Экономическая социология. – 2016. – №4. – С. 100–128.
30. Бузгалин А. В. Социальный капитал: клей, обеспечивающий устойчивость позднего капитализма или гексоген в его основании? / А. В. Бузгалин // Общественные науки и современность. – 2011. - № 3. - С. 147-161.

31. Бурдые П. Формы капитала [Электронний ресурс] / Пьер Бурдые // Экономическая социология. – 2002. – Режим доступа до ресурсу: https://ecsoc.hse.ru/data/2011/12/08/1208205039/ecsoc_t3_n5.pdf.
32. Буркинський Б. В. Соціальний капітал: сутність, джерела та структура, оцінка / Б. В. Буркинський, В. Ф. Горячук // Економіка України. – 2013. – №1. – С. 67–81.
33. Вебер М. Избранное. Протестантская этика и дух капитализма / Макс Вебер. – К.: Центр гуманитарных инициатив, 2012. – 696 с.
34. Всеукраїнське опитування громадян. Ставлення до демократичних змін у політичній та суспільній сферах, судової реформи та процесу очищення влади в Україні [Електронний ресурс] // Проект USAID «Справедливе правосуддя». – 2016. – Режим доступа до ресурсу: http://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/dyna_content/UA/2_news-2016/FAIR_GFK_National_Survey_Sept_7_2016_UKR.pdf
35. Вулф М. Сдвиги и шоки: чему нас научил и еще должен научить финансовый кризис / М. Вулф. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2016. – 512 с.
36. Геец В. М. Економіка та суспільство: непізнані грані взаємовпливу (роздуми над прочитаним) / В. М. Геец, А.А.Гриценко // Економіка України. – 2012. – №3. – С. 4–24.
37. Германия - Коэффициент Джини [Электронний ресурс]. – 2011. – Режим доступа до ресурсу: <http://knoema.ru/atlas/%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F/%D0%9A%D0%BE%D1%8D%D1%84%D1%84%D0%B8%D1%86%D0%B8%D0%B5%D0%BD%D1%82-%D0%94%D0%B6%D0%B8%D0%BD%D0%B8>.
38. Глобальная программа мер экономической политики директора-распорядителя, апрель 2014 года [Электронний ресурс] // МВФ. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.imf.org/external/russian/np/pp/2014/041214r.pdf>.

39. Грейбил М. М. Социальный и человеческий капитал как факторы благосостояния и развития : дис. канд. эк. наук : 08.00.05 / Грейбил М. М. – М, 2003. – 144 с.
40. Григорьев Л. Коррупция как препятствие модернизации (институциональный подход) / Л. Григорьев, М. Овчинников // Вопросы экономики. – 2008. - №2. - С. 44-60.
41. Гриценко А. А. Економіка України на шляху до інклюзивного розвитку / А. А. Гриценко // Економіка і прогнозування. – 2016. – №2. – С. 9–23.
42. Гриценко А. А. Иерархия и сети в институциональной архитектонике экономических систем: монография / Под ред. чл.-корр. НАН Украины А. А. Гриценко; НАН Украины, Ин-тэкон. и прогнозирова. – К., 2013. - 580 с.
43. Гриценко А. А. Метод «Капитала» К.Маркса и политическая экономия в широком смысле слова / А. А. Гриценко. – Харьков: Вища школа издательство при ХГУ, 1988. – 159 с.
44. Гриценко А.А. Капитализация и социализация экономики в ретроспективе и перспективе [Электронный ресурс] / А.А. Гриценко. – Режим доступа: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mtpsa/2009_15/Gricen.pdf
45. Действия МВФ в ответ на глобальный экономический кризис [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.imf.org/external/np/exr/facts/rus/changingr.pdf>.
46. Джагитян Э. Базель III: в поисках критериев и сценариев успеха реформы банковского регулирования / Э. Джагитян // Вопросы экономики. – 2016. – №2. – С. 77–93.
47. Дзоло Д. Демократия и сложность: реалистический подход / Д. Дзоло. – М.: Изд. дом ВШЭ, 2010. – 320 с.
48. Дискин И. Е. Социальный капитал в глобальной экономике / И. Е. Дискин // Общественные науки и современность. – 2003. – №5. – С. 150–159.
49. Дискин И. Кризис... И все же модернизация! / И. Дискин. – М.: Европа, 2009. – 264 с.

50. Дубровык-Рохова А. Украина сегодня – это Перу 1979-го. Эрик РАЙНЕРТ: «Тогда я думал, что это одноразовая ошибка системы МВФ. Сегодня я вижу, что за 40 лет ничего не изменилось. Им все еще сходят с рук «убийства...» [Электронный ресурс] / А. Дубровык-Рохова // День. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: <https://day.kyiv.ua/ru/article/ekonomika/ukraina-segodnya-eto-peru-1979-go>.

51. Духнич О. Знаменитый европейский экономист: Свободный рынок превратит Украину в страну эмигрантов [Электронный ресурс] / О. Духнич // Новое Время. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <http://nv.ua/publications/znamenityj-evropejskij-ekonomist-svobodnyj-rynok-prevratit-ukrainu-v-stranu-emigrantov-76663.html>.

52. Єрмакова О. А. Соціальний капітал як важливий фактор економічного розвитку України та її регіонів / О. А. Єрмакова // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Проблеми економіки та управління: збірник наукових праць. – 2016. – № 847. – С. 88–96.

53. Єщенко П. С. Економічне зростання без розвитку: причини і шляхи інноваційного перетворення економіки / П. С. Єщенко // Економіка України. – 2013. – №10. – С. 4–20.

54. Єщенко П. С. Світу потрібен новий вектор розвитку: від bubble economics – до економіки людини / П. С. Єщенко // Економіка України. – 2014. – №6. – С. 4–22.

55. Жовтанецька О. О. Інтелектуальна власність в умовах глобалізації [Електронний ресурс] / О. О. Жовтанецька, А. З. Жовтанецький. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/872/1/32.pdf>.

56. Жук В.М. Застосування інституціональної теорії у вирішенні проблем розвитку бухгалтерського обліку / В.М. Жук // Фінанси України. – 2010. - № 9. – С.115-123.

57. Задорожный Г. В. Методологические основы исследования социального капитала в структуре самодвижения ценностей. / Г. В. Задорожный, А. Н. Шмыголь // Социальная экономика. – 2007. – №3. – С. 5–16.

58. Заостровцев А. П. История по Асемоглу–Робинсону: институты, развитие и пределы авторитарного роста / А. П. Заостровцев // *Общественные науки и современность*. – 2014. – №3. – С. 32–43.
59. Инглхарт, Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития / Р. Инглхарт, К. Вельцель. – М.: Новое издательство, 2011. – 464 с. – (Библиотека Фонда «Либеральная миссия»).
60. Казакова С. Н. Формы реализации социального капитала и их зависимость от институциональной системы / С. Н. Казакова // *Бизнес в законе. Экономико-юридический журнал ВАК*. – 2011. – №1. – С. 177–179.
61. Кастельс М. Власть коммуникации : учебное пособие / М. Кастельс. – М: Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики», 2016. – 564 с.
62. Ковязіна К. О. Соціальний капітал: на шляху подолання понятійної невизначеності / К. О. Ковязіна // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. – 2009. – №15. – С. 228–230.
63. Коломієць Г. М. Актуальні чинники розвитку національних конкурентних переваг / Г. М. Коломієць, О. В. Меленцова, Ю. Д. Калініченко // *Бізнес Інформ*. – 2017. – №1.- С. 8-13
64. Коломієць Г. М. Глобальний соціальний капітал: поліконтентність розвитку / Г. М. Коломієць, Е. І. Алієва // *Економічна теорія та право*. – 2016. – № 4 (27).- С. 11-22
65. Коломієць Г. М. Невизначеність розвитку господарських систем і їх реформування: дис. докт. ек. наук / Коломієць Г. М., 2004. – 382 с.
66. Коломієць Г. М. Соціальний капітал як актуальний чинник антикризового розвитку господарської системи / Г. М. Коломієць, Е. І. Алієва // *Бізнес Інформ*. – 2016. – №11.- С. 19-23
67. Конюхов Ю. М. Інституціональний механізм реалізації регіональних економічних інтересів / Ю. М. Конюхов // *Інвестиції: практика та досвід*. – 2015. – №17. – С. 42–47.
68. Коньков А.Т. Социальный капитал как концепция экономической социологии и его роль в системе экономического взаимодействия: автореф. дис.

на получение науч. степени док.соц. наук: спец. 22.00.03 «Экономическая социология и демография» / А.Т.Коньков. — М., 2006. — 52 с.

69. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. — 2001. — № 3. — С. 122—139.

70. Кулик С. О глобальных вызовах-2016 / С. Кулик // Институт современного развития. Аналитический бюллетень. — №5. — С. 7—24.

71. Кулик С. О неформальных механизмах глобального управления / С. Кулик // Институт современного развития. Аналитический бюллетень. — 2016. — №6. — С. 3—11.

72. Кулик С. Ценности и развитие в глобальном срезе / С. Кулик // Институт современного развития. Аналитический бюллетень. — 2016. — №6. — С. 22—27.

73. Купрейченко, А. Б. Доверие и недоверие в условиях развития гражданского общества / А. Б. Купрейченко, И. В. Мерсиянова. — М.: Издательский дом НИУ ВШЭ, 2013. — 564 с.

74. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Том 17. — Изд 5-е. — Т. 17 / В. И. Ленин. — М.: Издательство политической литературы, 1973. — 598 с.

75. Леонович Т. Стандарты банковского надзора «Базель 3» в условиях финансового кризиса / Т.Леонович // Економічний аналіз. — 2013. — №12. — С. 59—65.

76. Ляско А. К. Эволюция доверительных отношений в системах неформального денежного трансфера [Электронный ресурс] / А. К. Ляско // РАНХиГС. — 2014. — Режим доступа до ресурсу: <https://poseidon01.ssrn.com/delivery.php?ID=805083115115086068004089096126098124020009058049034037091095013006028079088002026124013048012118102116115019093109008003026079026033071081039080104030119126117116019023022010091077094068105089103008098116003007116088113094119125101119028026086088016004&EXT=pdf>.

77. Маллаби С. Перезагрузка глобализации [Электронный ресурс] / С. Маллаби // Международный Валютный Фонд. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/fandd/2016/12/pdf/mallaby.pdf>.
78. Малыгина С. Новые стандарты Базель III — перспективы внедрения / С. Малыгина // Банкаўскі веснік. – 2011. – С. 9–14.
79. Маркс К. Капитал. Том 1.- Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Изд 2-е. – Т. 23 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Гос. издат. полит.л-ры, 1960. – 907 с.
80. Мартинюк І. Соціологія довіри в українських реаліях / І. Мартинюк, Н. Соболева // Соціальні виміри суспільства. - 2012. - № 4. - С. 78-112.
81. Мачеринскене И. Социальный капитал организации: методология исследования / И. Мачеринскене, Р. Мннкуте-Генриксон , Ж. С. Иманавичене // Социс. – 2006. – № 3. – С. 29–39.
82. Меленцова О.В. Методологічні основи компаративного аналізу змін зовнішньоекономічних інститутів / О.В.Меленцова // Бизнес Информ. - 2014.- № 3. - С.33-36.
83. Миколенко Е. П. Адаптация государственных институтов и участие Украины в региональной интеграции / Е. П. Миколенко // Вчені записки Харк. гуманітар. ун-ту «Народна українська академія» – Т. 20. – Х.: Вид-во НУА, 2015. – С. 333 – 341.
84. Миколенко Е. П. Роль институтов и функциональные задачи институциональной системы / Е. П. Миколенко // Вчені записки Харк. гуманітар. ун-ту «Народна українська академія». – Том 19. – Х.: Вид-во НУА, 2013. – С. 287 – 297.
85. Мински Х. Стабилизирую нестабильную экономику / Х. Мински. – М.; СПб: Изд-во Института Гайдара, Факультет свободных искусств и наук СПбГУ, 2017. – 624 с.
86. Міхеєва В. В. Довіра як феномен соціальної реальності / В. В. Міхеєва // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. - 2014. - № 1. - С. 76-83.

87. Новая компоративная экономическая теория / [С. Дьянков, Э. Глэзер, Р. Ла Порта та ін.] // Эковест. Институт приватизации и менеджмента. – 2003. – №3. – С. 422–459.
88. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 180 с.
89. Олейник А.Н. Институциональная экономика / А.Н. Олейник. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 703 с.
90. От переходного периода к трансформации: устойчивое и всеобъемлющее развитие в Европе и Центральной Азии [Электронный ресурс] // ООН. – 2012. – Режим доступа до ресурсу: https://www.uncece.org/fileadmin/DAM/publications/oes/ECE_RIO_20_RUS.pdf.
91. Панина Н. Социологический мониторинг. Украинское общество 1994–2005: год перелома / Н. Панина. – К.: Ин-т социологии НАНУ, 2005. – 149 с.
92. Патнэм Р. Процветающая комюнити, социальный капитал и общественная жизнь / Р. Патнэм // МЭиМО. – 1995. – №4. – С. 65–69.
93. Перспективы развития мировой экономики [Электронный ресурс] // Международный Валютный Фонд. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/weo/2016/01/pdf/textr.pdf>.
94. Перспективы развития мировой экономики. Меняющийся ландшафт мировой экономики [Электронный ресурс] // Международный Валютный Фонд. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/weo/2017/update/01/pdf/0117r.pdf>.
95. Петросян Д. С. Институциональные патологии национальной экономики / Д. С. Петросян // Аудит и фінансовій аналіз – 2007. – № 2. – С. 1-19.
96. Пилипенко Г. М. Інституціональні фактори співвідношення державної та ринкової координації економічної діяльності : автореф. дис. докт. ек. наук : спец. 08.00.01 "Економічна теорія та історія економічної думки" / Пилипенко Г. М. – Дніпропетровськ, 2012. – 40 с.

97. Пічкур О. Інноваційний розвиток світової економіки та місце України у ньому / О. Пічкур // Інтелектуальна власність. – 2009. – № 4. – Ч. 1. – С. 43–47.
98. Подведение итогов в области глобального партнерства в целях развития [Електронний ресурс] // Организация Объединенных Наций. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.un.org/ru/millenniumgoals/summary2015.pdf>.
99. Поліщук О. С. Вплив клієнтелізму на колективну дію (соціально-філософський аспект) / О. С. Поліщук // Збірник наукових праць “Гілея: науковий вісник”. – 2014. – №80. – С. 279–284.
100. Полтерович В. М. Демократизация и экономический рост / В. М. Полтерович, В. В. Попов // Общественные науки и современность. – 2007. – №2. – С. 13–27.
101. Полтерович В. М. Институциональные ловушки и экономические реформы / В. М. Полтерович // Экономика и математические методы. – 1999. – №2. – С. 3–20.
102. Полтерович В. М. Стратегии институциональных реформ. Перспективные траектории / В. М. Полтерович // Экономика и математические методы. – 2006. – №1. – С. 1–35.
103. Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года [Електронний ресурс] // Организация Объединенных Наций. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=R
104. Пригожин И. Р. Философия нестабильности / И. Р. Пригожин // Вопросы философии. – 1991. – №6. – С. 46–52.
105. Продан М. В. Творення простору довіри до банків в умовах подолання наслідків економічної кризи / М. В. Продан // Гроші, фінанси і кредит. – 2016. – №12. – С. 462–467.
106. Радаев В. В. Экономическая социология. Новые подходы к институциональному и сетевому анализу / В. В. Радаев. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – 280 с.

107. Радаев В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация / В. Радаев // *Общественные науки и современность*. – 2001. – №2. – С. 3-18
108. Райнерт Э. С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными / Э. С. Райнерт. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2016. – 384 с.
109. Рейтинг благоприятности условий ведения бизнеса [Электронный ресурс] // Всемирный Банк. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: <http://russian.doingbusiness.org/rankings>.
110. Рубель О. Є. Методологічні основи аналізу трансакційних деформацій [Електронний ресурс] / О. Є. Рубель // *Економічні науки. Серія «Економічна теорія та економічна історія»: Збірник наукових праць ЛНТУ*. – 2011. – Режим доступу до ресурсу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/en_etei/2011_8/28.pdf.
111. Саакян А. Неравенство доходов в Японии и других развитых странах / А. Саакян // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2016. – №4. – С. 21–28.
112. Симония Н. А. Глобализация, структурный кризис и мировое лидерство. Мифы и реальность / Н. А. Симония, А. В. Торкунов. — М.: *Международ. жизнь*, 2013. — 88 с.
113. Ситник Т. Багатовимірність Цінностей. Як змінюються цінності українців? (дані опитувань) [Електронний ресурс] / Т. Ситник // GfK Ukraine. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: https://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/dyna_content_import/2015-11-24_news/data/ua/Documents/Sytnyk_GfK_Sept_17_2015.pdf.
114. Словник сучасної економічної теорії Макміллана / За ред. Д. Пірса ; пер. з англ. – К.: АртЕК, 2000. – 640 с.
115. Соболева И.В. Деформации социального капитала и перспективы их преодоления [Текст] / И.В. Соболева // *Неэкономические грани экономики: непознанное взаимовлияние. Научные и публицистические заметки обществоведов*. М. – 2010. – С. 371 – 398.

116. Соболев В. М. Міжнародний рух фінансових інститутів в умовах глобалізації / В. М. Соболев, М. В. Олійник, Л. О. Українська // Вісник Університету банківської справи Національного Банку України. – 2011. – №1. – С. 10–16.

117. Сорос Д. Нова парадигма фінансових ринків: Світова економічна криза 2008 року та її уроки . / Дж Сорос. – К: Publick Affairs, 2008. – 208 с. – (MagneticOne Academy).

118. Сталий розвиток суспільства: навчальний посібник / А.Садовенко, Л. Масловська, В. Середа, Т. Тимочко. – К.:2011. – 392 с.

119. Стежко Н. Роль соціального капіталу в забезпеченні інноваційного розвитку / Н. Стежко // Економіка. – 2010. – №1. – С. 47–51.

120. Степаненко С. В. Специфікація та реалізація прав у сфері інтелектуальної власності: теоретико-економічний аналіз / С. В. Степаненко // Економіка і регіон. – 2009. – №4. – С. 241–249.

121. Стиглиц Д. Ю. Рынки не могут сами собой управлять [Електронний ресурс] / Дж Ю. Стиглиц. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: <http://journal.econorus.org/jsub.phtml?id=27>.

122. Сухарев О. С. Дисфункция институтов [Електронний ресурс] / О. С. Сухарев. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: https://inecon.org/docs/Sukharev_paper_20150602.pdf.

123. Сухарев О. С. Иерархические структуры и инновационное развитие / О. С. Сухарев // Экономический анализ: теория и практика. – 2010. – №37. – С. 2–14.

124. Сухарев О. С. Теория дисфункции институтов и экономических систем / О. С. Сухарев. – М.: Ленанд, 2014. – 165 с.

125. Сысоев С. А. Институциональный аспект исследований социального капитала [Електронний ресурс] / С. А. Сысоев // Экономика образования. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.newpoliteconomy.org/publications/articles/10.pdf>.

126. Тамбовцев В. Л. Институциональный рынок как механизм институциональных изменений / В. Л. Тамбовцев // *Общественные науки и современность*. – 2001. – №5. – С. 25–38.

127. Татарко А.Н. Социальный капитал: теория и психологические исследования / А.Н. Татарко, Н.М. Лебедева // *Монография*. – М.: РУДН, 2009. – 233 с.

128. Ткач А. Институциональное проектирование образовательного пространства личности / А. Ткач, Г. Осташ. – Мелитополь-Жешув, 2015. – 112 с.

129. Усоскин В. М. Базель III: влияние на экономический рост (обзор эмпирических исследований) / В. М. Усоскин, В. Ю. Белоусова, М. В. Клинцева // *Деньги и кредит*. – 2013. – №9. – С. 32–38.

130. Федулова Л. І. Розвиток національної інноваційної системи України / Л. І. Федулова, М. Т. Пашута // *Економіка України*. – 2005. – № 4 (521). – С. 35–47.

131. Фелпс Э. Массовое процветание: Как низовые инновации стали источником рабочих мест, новых возможностей и изменений / Э. Фелпс. – М: Изд-во Института Гайдара; Фонд «Либеральная Миссия», 2015. – 472 с.

132. Філіпенко А. Глобальні форми економічного розвитку: історія і сучасність / А. Філіпенко. – К: Знання, 2007. – 670 с.

133. Флигстин Н. Поля, власть и социальные навыки: критический анализ новых институциональных течений / Н. Флигстин // *Экономическая социология*. – 2001. – Т2. №4. – С. 28–55.

134. Фукуяма Ф.: Що таке корупція? [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://zbruc.eu/node/52257>.

135. Фукуяма Ф. Доверие: Социальные добродетели и путь к процветанию: пер. с англ. / Ф.Фукуяма. – М.: АСТ МОСКВА, 2008. – 730 с.

136. Фукуяма Ф. Социальный капитал / Ф. Фукуяма // *Культура имеет значение* / Ф. Фукуяма. – М.: Московская школа политических исследований, 2002. – С. 129–149.

137. Хедлунд С. Невидимые руки, опыт России и общественная наука. Способы объяснения системного провала / С. Хедлунд. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. – 424 с.

138. Хофстеде Г. Модель Хофстеде в контексте: параметры количественной характеристики культур / Г. Хофстеде // Язык, коммуникация и социальная среда. – 2014. – №12. – С. 9–49.

139. Цели развития тысячелетия: доклад за 2015 год [Электронный ресурс] // Организация Объединенных Наций. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.un.org/ru/millenniumgoals/mdgreport2015.pdf>.

140. Чернозатонская Е. Игорь Рыбаков: «Бездарному деньги не помогут» [Электронный ресурс] / Е. Чернозатонская // Harvard Business Review. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: <http://hbr-russia.ru/biznes-i-obshchestvo/etika-i-reputatsiya/a17570/#ixzz497EiTau1>.

141. Шаститко А. Е. Новая институциональная экономическая теория / А. Е. Шаститко. – М: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002. – 591 с. – (3-е изд., перераб. и доп).

142. Шимків Д. Моніторинг сприйняття реформ у суспільстві. Підсумки першого року моніторингу. [Электронный ресурс] / Д. Шимків, С. Винославська. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: <http://reforms.in.ua/ua/page/spryynyattya-reform>

143. Шумпетер Й. А. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й. А. Шумпетер. – М.: Эксмо, 2007. – 864 с. – (Антология экономической мысли).

144. Эйхенгрин Б. Зеркальная галерея. Великая депрессия, Великая рецессия, усвоенные и неусвоенные уроки истории / Б. Эйхенгрин. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2016. – 696 с.

145. Эрхард Л. Благосостояние для всех [Электронный ресурс] / Л. Эрхард – Режим доступа до ресурсу: <http://www.vixri.com/d/Erxard%20Ljudvig%20Blagosostojanie%20dlja%20vsex..pdf>

146. Яременко О. Л. Вектор доверия и эволюция социально-экономической системы / О. Л. Яременко // Вісник Інституту економіки та прогнозування. - 2011. - С. 3-11.

147. Acemoglu D. The rise of Europe: Atlantic trade, institutional change and economic growth / D. Acemoglu, S. Johnson, J. A. Robinson // American Economic Review. – 2005. – С. 546–579.

148. Altbach P. G. The Global Academic Rankings Game. Changing Institutional Policy, Practice, and Academic Life / P. G. Altbach, M. M. Yudkevich, L. E. Rumbley. – New York and London: Routledge, 2016. – 314 с.

149. Aten B. Use of Penn World Tables for International Comparisons of Poverty Levels: Potential and Limitations [Електронний ресурс] / B. Aten, A. Heston – Режим доступу до ресурсу: <http://www.rug.nl/research/ggdc/data/pwt/papers/pwtpoverty03.pdf>.

150. Barber B. R. Consumed: How Markets Corrupt Children, Infantilize Adults, and Swallow Citizens Whole / Benjamin Barber. – New York: W.W. Norton and Company, Inc., 2007. – 406 с.

151. Basáñez M. E. A World of Three Cultures Honor, Achievement and Joy / M. E. Basáñez, R. F. Inglehart. – Oxford: Oxford University Press, 2016. – 408 с.

152. Beck U. Unpacking cosmopolitanism for the social sciences: a research agenda / U. Beck, N. Sznaider // The British Journal of Sociology. – 2006. – №57. – С. 1–23.

153. Bolt J. The Maddison Project: collaborative research on historical national accounts. / J. Bolt, J. L. Zanden // The Economic History Review. – 2014. – №67. – С. 627–651.

154. Bornschieer V. Culture and Politics in Economic Development / V. Bornschieer. – New York: Routledge, 2005. – 256 с.

155. Bourdieu P. The forms of capital. In Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education / Richardson J. G. (ed.). – New York : Greenwood, 1986. – 119 с.

156. Brown J. *The Politics of Learning Disability* / J. Brown, P. Dumbleton. – Macmillan: Basingstoke, 2001. – 165 с.
157. Coleman J. *Foundations of Social Theory* / James Coleman. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1994. – 814 с.
158. Coleman J. *Social Capital in the Creation of Human Capital* / J. Coleman // *American Journal of Sociology*. – 1988. – Supplement 94. – С. 95-120.
159. *Communities of practice, social capital and organizational knowledge* / [E. L. Lesser, L. Prusak, M. A. Fontanetaиn.] // *Knowledge and communities* / [E. L. Lesser, L. Prusak, M. A. Fontanetaиn.]. – Boston: Butterworth Heinemann, 2000. – С. 123–131.
160. *Corruption Perceptions Index 2015* [Электронный ресурс] // Transparency International. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.transparency.org/cpi2015/>
161. *Data Explorer. Legatum Prosperity Index* [Электронный ресурс] // Legatum Institute. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: http://www.prosperity.com/data-explorer?country=USA,UKR,GBR&rankOrScore=&val=rank_PI,rank_soci&year=2007,2008,2009,2010,2011,2012,2013,2014,2015,2016&type=line&flipXY=f.
162. *Data Germany* [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://data.worldbank.org/country/germany?view=chart>.
163. *Data Japan* [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://data.worldbank.org/country/japan?view=chart>.
164. *Doing Business 2016 Measuring Regulatory Quality and Efficiency* [Электронный ресурс] // International Bank for Reconstruction and Development. The World Bank. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB16-Full-Report.pdf>.
165. Drahos P. *Global Intellectual Property Rights Knowledge, Access and Development* / P. Drahos, R. Mayne., 2002. – 281 с.

166. Fukuyama F. The Great Disruption. Human nature and the reconstitution of social order / F. Fukuyama. – London: Profile Books, 1999. – 354 с.
167. GDP per capita Korea, Dem. People's Rep. [Электронный ресурс] // The World Bank. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: korea-dem-peoples-rep.
168. GDP per capita Korea, Rep. [Электронный ресурс] // The World Bank. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <http://data.worldbank.org/country/korea-rep>.
169. Ghosh A. R. Anticipating the Next Crisis / A. R. Ghosh, J. D. Ostry, N. Tamirisa // Finance & Development. – 2009. – С. 35–37.
170. Global Financial Stability Report October 2016 [Электронный ресурс] // International Monetary Fund. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/gfsr/2016/02/pdf/text.pdf>.
171. Global Risks 2013 [Электронный ресурс] // World Economic Forum. – 2013. – Режим доступа до ресурсу: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalRisks_Report_2013.pdf.
172. Hanifan L. J. The rural school community center / L. J. Hanifan. – Annals of the American Academy of Political and Social Science. – 1916. – No. 67. – P. 130–138.
173. Hofstede G. Cultures and Organizations: Software of the Mind, Third Edition / G. Hofstede, M. Minkov, G. J. Hofstede., 2010. – 576 с.
174. Homans G. C. The Nature of Social Science / G. C. Homans. – New York: Harbinger, 1967. – 109 с.
175. Inclusive Development Index 2017 [Электронный ресурс] // World Economic Forum. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <https://widgets.weforum.org/inclusive-development-index-2017/>.
176. Inglehart R. Rising Tide Gender Equality and Cultural Change around the World / R. Inglehart, P. NORRIS., 2003. – 239 с.
177. Jacobs J. The Death and Life of Great American Cities / Jane Jacobs. – New York : Vintage, 1961. – 458 p.
178. Keefer P. Formal versus informal institutions in economic development / P. Keefer, M. M. Shirley // Institutions, Contracts and Organizations Perspectives from

New Institutional Economics / P. Keefer, M. M. Shirley. – Cheltenham: Claude Menard, 2000. – С. 88–108.

179. Krugman P. End This Depression Now! / P. Krugman. – New York: W.W. Norton, 2012. – 259 с.

180. Legatum Institute [Электронный ресурс]. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.li.com/about/about-the-legatum-institute>.

181. Loury G. C. A Dynamic Theory of Racial Income Differences / G. C. Loury // Center for Mathematical Studies in Economics and Management Science (CMS"EMS), Discussion Paper 225. – USA : Northwestern University, 1976. – 95 p.

182. Loury G. C. Why should we care about group inequality? / G. C. Loury // Social Philosophy and Policy. – 1987. – Volume 5. – Issue 01. – С. 249–271.

183. Macerinskiene I. Social capital and its impact on economic development // Perspectives of economics of Kaliningrad region and EU development: International scientific conference. Collected articles. – Kaliningrad: Изд-во ЧП Мишуткина И.В., 2003. – С. 61-68.

184. Macerinskiene I., Vasiliauskaite J. The impact of social capital for development // New trends of the development of industry. – Brno : Brno University of Technology, 2003. – С. 1-8.

185. Maddison Project [Электронный ресурс]. – 2013. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.ggdgc.net/maddison/maddison-project/home.htm>.

186. Nahapiet J. Social Capital, Intellectual Capital, and the Organizational Advantage / J. Nahapiet, S. Ghoshal // Academy of Management Review. – 1998. – №23. – С. 242–266.

187. North D. Institutions / D. North // Journal of Economic Perspectives. – 1991. – Vol 5, No 1. – С. 97–112.

188. OECD. Database on Income Distribution [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=IDD#>.

189. Picciotto R. Evaluation & Development The Institutional Dimension [Электронный ресурс] / R. Picciotto, E. Wiesner // Transaction Publishers for The World Bank. – 1998. – Режим доступа до ресурсу:

file:///C:/Users/%D0%AD%D0%BB%D1%8C%D0%B2%D0%B8%D1%80%D0%B0/Downloads/defining_social_capital.pdf.

190. Portes A. Social capital: its origins and application in modern sociology / A. Portes // *Annual Review of Sociology*. – 1998. – Vol. 24. – С. 1–24.

191. Putnam R. Bowling alone: the collapse and revival of American / R. Putnam. – New York: Community Simon & Schuster, 2000. – 541 с.

192. Report of the United Nations Conference on Sustainable Development. Rio de Janeiro, Brazil, 20 - 22 June [Электронный ресурс]. – 2012. – Режим доступа до ресурсу:

http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/CONF.216/16&Lang=E

193. Scott W. R. Institutions and Organizations. Ideas, Interests and Identities / W. Richard Scott. - Sage, 1995. –360 с.

194. Seeley J. R. Crestwood Heights: A Study of the Culture of Suburban Life / J. R. Seeley, A. R. Sim, E. W. Loosley. – New York: Basic Books, 1956. – 505 с.

195. Social Progress Index [Электронный ресурс] // Social Progress Imperative – Режим доступа до ресурсу: <http://www.socialprogressimperative.org/global-index/>.

196. Stiglitz J. Needed: a new economic paradigm [Электронный ресурс] / JosephStiglitz // *Financial Times*. – 2010. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.ft.com/content/d5108f90-abc2-11df-9f02-00144feabdc0>.

197. The IMF at a Glance [Электронный ресурс] // IMF. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.imf.org/external/np/exr/facts/glance.htm>.

198. The Inclusive Growth and Development Report 2015 [Электронный ресурс] / R.Samans, J. Blanke, G. Corrigan, M. Drzeniek // World Economic Forum. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Forum_IncGrwth.pdf

199. The Inclusive Growth and Development Report 2017 [Электронный ресурс] / R.Samans, J. Blanke, M. D. Hanouz, G. Corrigan // World Economic Forum. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Forum_IncGrwth_2017.pdf.

200. The Legatum Prosperity Index 2015 [Электронный ресурс] // Legatum Institute. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <https://lif.blob.core.windows.net/lif/docs/default-source/publications/2015-legatum-prosperity-index-pdf.pdf?sfvrsn=2>.

201. The Millennium Development Goals Report [Электронный ресурс] // United Nations. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: [http://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20\(July%201\).pdf](http://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20(July%201).pdf).

202. The Social Progress Imperative [Электронный ресурс]. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.socialprogressimperative.org/social-progress-and-the-world-bank/>.

203. Universal Sustainable Development Goals. Understanding the Transformational Challenge for Developed Countries. Report of a Study by Stakeholder Forum. [Электронный ресурс]. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: www.stakeholderforum.org.

204. Woolcock M. Social Capital: Implications for Development Theory / M. Woolcock, D. Narayan // The World Bank Research Observer. – 2000. – №15. – С. 225–251.

205. World Development Report [Электронный ресурс] // The World Bank Washington, D.C. – 2003. – Режим доступа до ресурсу: <http://documents.worldbank.org/curated/en/286321468147836246/pdf/247110REPLACEM0IC0Overview0WDR02003.pdf>.

206. World Values Survey [Электронный ресурс] // The World Values Survey – Режим доступа до ресурсу: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>

207. World Values Survey wave 6 (2010-2014) [Электронный ресурс] // WVS. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>.

ВСЕУКРАЇНЬСЬКА МОЛОДІЖНА
ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ

СОЮЗ
ОБДАРОВАНОЇ
МОЛОДІ

ALL-UKRAINIAN YOUTH
PUBLIC ORGANIZATION

UNION OF THE
GIFTED YOUNG
PEOPLE

№ 2302-1 від 23.03.17

**ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ
результатів дисертаційного дослідження**

Надана *Алісвій Ельвірі Ісретівні* у зв'язку з тим, що положення кандидатської дисертаційної роботи за темою: «Глобальний соціальний капітал як фактор антикризової динаміки господарських систем» мають методологічний, теоретичний та прикладний характер. Дослідження глобального соціального капіталу як одного з чинників сталого розвитку дозволяють визначити напрями ефективної інтеграції національної економіки в світове господарське середовище. Представлені в дисертаційній роботі розробки з проблеми формування та ефективного використання соціального капіталу є актуальними. Аналіз змісту антикризової динаміки, ймовірності виходу на траєкторію сталого розвитку дають можливість розробити пропозиції для підвищення соціально-економічного рівня регіонів та визначити напрями розвитку національного соціального капіталу.

Практичні та методологічні рекомендації, викладені в дисертаційній роботі, можуть підлягати подальшому вивченню та використовуватися у практичній роботі.

Голова Правління Всеукраїнської
молодіжної громадської організації
«Союз обдарованої молоді»,
член Громадської ради
Міністерства молоді та спорту України

Герасимович В.А.

УКРАЇНА
 МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
**Харківський національний
 університет
 імені В. Н. Каразіна**
 код 02071205
 61022, м. Харків-22, майдан Свободи, 4
 тел 705-12-47, 707-52-31 705-12-53

№ 0202-46 від 23.02.2017
 на № _____

ДОВІДКА

Надана Алісвій Ельвірі Ісретівні, в тому що положення кандидатсько дисертації «Глобальний соціальний капітал як фактор антикризової динаміки господарських систем», які розвивають наукові уявлення щодо змісту і етапів розвитку глобального соціального капіталу, криз господарських систем як похідних стану соціального капіталу, спряження глобального і національного соціального капіталів на основі виокремлення ефектів полісистемної мультиплікативної зв'язаності використовуються в навчальному процесі на економічному факультеті при викладанні дисципліни «Економічна теорія» за першим рівнем вищої освіти і «Глобальна економіка», «Інституційна економіка» за другим рівнем вищої освіти спеціальність 051 «Економіка».

Зав.кафедрою економічної теорії та
 економічних методів управління
 Харківського національного університету
 імені В.Н.Каразіна

Гриценко А.А. д.е.н., проф. Гриценко А.А.

Декан економічного факультету
 Харківського національного університету
 імені В.Н.Каразіна

Давидов О.І. к.е.н., доц. Давидов О.І.

Керівник управління якості освіти
 Харківського національного університету
 імені В.Н.Каразіна

Іваненко Л.О. к.п.н. Іваненко Л.О.

